

CIVILIZATION AND ECONOMICS

MEHMET BULUT

Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Mail: mehmet.bulut@izu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5903-4721>

ABSTRACT

Throughout the course of history, every world civilization rested on the experience of preceding civilizations in their efforts of shaping the material and spiritual space according to its own worldview and values. Modern western civilization, which continues to affect today's world, also benefited from the experiences and accumulations of preceding civilizations. However, as a material civilization, what distinguishes modern western civilization from past civilizations most is the fact that it has placed economy above other fields and consequently positioned and also shaped its fields according to peculiar economic priorities. The priorities of material economy in the structure and values of the system of modern western civilization represent the basic components of the system. Therefore, the priorities of modern western civilization in the diverse spheres, especially in art, politics, education, science, culture and ethics are determined purely by an economic perspective. It may be said that across human history, this understanding was experienced for the first time in modern time. Before the modern western civilization, each civilization that influenced the world had no doubt in understanding economics. However, none of them appeared to have focused on the centrality on the material economy as much as the modern western civilization did. This understanding and imagination appear to represent the most important advantage of the system during the last three hundred years in the western-centered economic growth, especially when it pursued increased of impact all over the world in the last century. This situation is considered to be the major weakness of the economic system threatening "civilization" as the common heritage and accumulation of humanity.

Keywords: Human-being. Economics. Modern. Civilization. West, East. İslam. Ottoman.

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü:	Araştırma
Geliş Tarihi:	19.07.2020
Kabul Tarihi:	04.09.2020
Yayın Tarihi:	15.11.2020
Yayın Sezonu:	Temmuz - Aralık

Makaleye Atıf Bilgisi

BULUT Mehmet (2020). "Medeniyet ve İktisat", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, sayfa aralığı: 96 | 137

muhafazakârdüşünce • yıl:16 - sayı:59 • temmuz-aralık 2020

MEDENİYET VE İKTİSAT

MEHMET BULUT

öz

Tarih boyunca dünya üzerinde var olan her medeniyet kendinden önceki medeniyetin tecrübe birikimine yaslanır ve kendi değerler sistemine göre maddi ve manevi alanı şekillendirmeye çalışır. Günümüz dünyasında etkin bir rol oynayan modern batı medeniyeti de kendinden önceki medeniyetlerin tecrübe ve birikimlerinden istifade etmiştir. Ancak modern batı medeniyetini kendinden önceki medeniyetlerden ayıran en önemli unsur, maddi bir medeniyet olarak ekonomik alanı diğer tüm alanların önüne koymuş olması ve diğer tüm alanları da ekonomik önceliklere göre konumlandırmış ve şekillendirmiş bulunmasıdır. Diğer bir ifadeyle modern batı medeniyetinin zihniyet yapısında ve değerler sisteminde maddiyatın ve ekonominin öncelikleri sistemi şekillendiren temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani modern batı medeniyetinin sanat, siyaset, eğitim, bilim, kültür ve ahlak alanları başta olmak üzere her alandaki önceliği ekonomik bir bakış açısıyla belirlenmektedir. Bu anlayışın tarihte ilk defa modern zamanlarda tecrübe edildiği söylenebilir. Modern batı medeniyetinden önce dünyada etkili olan medeniyetlerin her birinin elbette bir iktisat anlayışları vardı. Ancak hiçbirisi modern batı medeniyeti kadar maddi alanı, ekonomiyi, merkeze almış değildir. Her ne kadar şimdiye kadar bu anlayış ve tasavvur, sistemin son üç yüz yıldaki batı merkezli ekonomik büyüme ve özellikle de son yüzyılda tüm dünyadaki etkisini arttırmada en önemli avantajı gibi görünse de, belki de tüm insanlığın ortak mirası ve birikimi olan “medeniyeti” tehdit eden en büyük zaaf olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan, iktisat, modern, medeniyet, batı, doğu, İslam, Osmanlı.

Giriş

İktisat ve medeniyetin temel aktörü insandır. İnsan, toplum ya da coğrafyanın din, bilim, teknoloji, iktisat, siyaset, kültür, sanat, mimari, edebiyat, tarih vb. alanlarındaki düşünce, inanç ve uygulamaların görünür ve görünmez tüm birikimlerinin harmanlandığı bütün “medeniyet” olarak karşımıza çıkar. Bu cümleden anlaşılacağı üzere iktisat medeniyetin birçok boyutundan sadece biridir. Ancak iktisadın tüm hayata etki eden özellikle de başta üretim, tüketim, paylaşım ve mübadele olmak üzere gündelik hayatımızı etkileyen (hatta hayatın devamını sağlayan en önemli alan) birçok boyutu bulunduğu dikkate alınırsa, belki de medeniyeti şekillendiren en geniş etki alanlarından biri de iktisattır.

Her ne kadar bilimsel bir kavram olarak medeniyet kavramı batıda Fransızca “civilisation” olarak Marquis de Mirebeau tarafından ilk kez 1757 tarihinde kullanılmışsa da, içeriği ile bizi ilk yüzleştiren sosyal bilimcinin insanın benimsediği dünya görüşü ve değerlerle birlikte “yaşadığı coğrafya ve medeniyetin eseri” olduğuna dikkat çeken 14. ve 15. yüzyıl Müslüman düşünürü İbni Haldun (1406) olduğu söylenebilir. İbni Haldun köylülük ve göçebeliliği temsil edenleri “bedevi” (köylü), yerleşik ve şehirli insanları da “hadari” (medenî) olarak tanımlar. Şehirlerde yaşayan medeni insanlarla kırsal alandaki köylülerin iktisadi faaliyetlerindeki farklı öncelikleri, kaygıları, karar alma ve davranış süreçlerini detaylı bir şekilde ortaya koyan İbni Haldun’un (1406), Adam Smith (1776) ve Karl Marks’tan (1867) çok önceleri başta işbölümü, fiyat ve çevre koşulları ile coğrafyanın, insanların iktisadi faaliyetler ve davranışları üzerindeki etkileri konusundaki analizleri dikkate alındığında, başta iktisat olmak üzere birçok sosyal teori ve mesele hakkında bilimsel anlamda modern filozofların öncüsü olarak *Mukaddime* adlı eserinde analizler yapan ve çok önceden bunları tartışan bir ilim insanı olduğu anlaşılmaktadır.

İlk medeniyet merkezlerinin ortaya çıkmasından itibaren iktisadın temel konusu insan ve onun ihtiyaçlarıdır¹. İnsan ve toplumların üretim, tüketim, mübadele ve paylaşım ilişkilerinde benzerlikler ön planda olsa da, her

1 İnsanlık tarihinde Akdeniz ve çevresindeki Mısır, Mezopotamya ve Anadolu havzasını ihata eden “Bereketli Hilal” (Fertile Crescent) bölgesi ilk medeniyet merkezi olarak kabul edilmektedir. İnsanoğlulu yerleşik hayatı ilk defa bu havzada tecrübe etti. İlk tarım devrimi bu coğrafyada ortaya çıktı. İnsanoğluna kalemle ilk yazı yazma bu coğrafyada öğretili. Metali ilk önce bu coğrafyadaki insanlar kullandı. Para burada icad edildi. İlk defa pazar, mübadele, kredi, finans ilişkileri bu coğrafyada ortaya çıktı ve geliştirildi. İnsanoğlunun yerleşik hayata geçtiği M.Ö. 10-12.000’li yıllardan M.S. 1500’lü hatta 1800’lü yıllara kadar dünya medeniyetinin merkezi Akdeniz çevresindeki Bereketli Hilal bölgesiydi. Hemen hemen her alanda ilk icadlar ve uygulamalar burada ortaya çıktı ve tarih boyunca dünyanın geri kalan bölgelerine buradan yayıldı (Diamond 2014).

medeniyet havzasındaki insanların değerler dünyası ile dünya görüşleri ve yaşadıkları coğrafyanın iktisadi ve siyasi siteminden belli ölçülerde etkilenmişlerdir. Kadim medeniyet havzalarındaki üretimin organizasyonu, kredi ve finans modelleri ve pazarın teşkili ile üretilen hasılanın paylaşımına ilişkin iktisadi konularda benzerlikler dikkat çekmekle birlikte, anılan alanlarda ilgili havzalardaki merkezi ve yerel otoritelerin uyguladıkları sistemler ile insan topluluklarının kültürleri, benimsedikleri dünya görüşü ve değerlerine bağlı olarak belirgin bazı farklılıklar da dikkat çekmektedir. Modern dönemde batı merkezli olarak inşa edilen uygarlık ve ekonominin de bu süreçte ortaya çıkan insan ve toplumun kültürü, değerler dünyası ve dünya görüşünün yeniden şekillenen ve kurumsallaşan sistemde belirleyici etkisi olduğunda kuşku yoktur.

Esasen insanı diğer tüm varlıklardan ayıran en temel özellik akletme, idrak etme, muhakeme etme, tefekkür ve tezekkür etme yetisi ile benimsediği moral değerler ve dünya görüşüne göre yaşadığı hayattır. Bu özellikleri insanı diğer varlıklardan ayırır, özgür ve sorumlu kılar. İnsanın “özü ne kadar gürse” o derece özgür olabilir ve sorumluluklarını idrak edebilir. İnsanın özünün gürlüğü de maddi ve manevi (ruhi ve bedeni) ihtiyaçlarının yani kalbinin, beyninin, ruhunun ve midesinin ihtiyaçlarını karşılayabilmesine bağlıdır². Tabiatıyla fiziki olarak bedenin ve midenin ihtiyacı ile ruhun ve kalbin ihtiyaçları farklıdır. İnsan ve topluluklar benimsenen dünya görüşü ve değerler sistemine ve içinde bulunan fiziki çevre şartlarına göre iktisadi ve sosyal alandaki ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır. Kadimden beri her insanın en önemli önceliği özgürlüğü olduğu söylenebilir. Özgürlük ile tercihler arasındaki ilişki iktisadi alanda çoğu zaman kişiler ve toplumlar için fırsat maliyetine de sebep olabilmektedir. Dolayısıyla her seçimin bir alternatif maliyeti bulunmaktadır. Modern zamanlarda yaşayan insanın da en öncelikli gündemlerinden birinin özgürlük olduğunda kuşku yoktur. İnsanı çoğu zaman içinde bulunduğu içtimai ve iktisadi şartlar etkisi altına alır ve özgürlüğe ulaşmak için çıktığı yolda dikkat ve rikkat kaybedilirse iktisadi şartlara bağımlılık onun özgürlük kaybıyla da neticelenebilir.³ İnsan seçim

2 Nurettin Topçu (2012) insanın ihtiyaçlarına ilişkin değerlendirmesinde 3K formülünde kafa, karın ve kalbe dikkat çekmiş ve her birinin ihtiyacının birbirinden farklı olduğunu belirtmiştir. Tahmin edilebileceği üzere sağlıklı kafa için doğru düşünme ve muhakeme, sağlıklı kalp için sevgi ve muhabbet, sağlıklı karın için de temiz ve helal yiyeceğin önemi açıktır.

3 Bu noktada özellikle kadim dönemlerdeki insanlar ile modern dönemlerdeki insanların “doğal” ve “zorunlu” olarak değerlendirdikleri ihtiyaçlar kategorisinin ve önceliklerine göre mesguliyetlerinin özgürlük alanlarında ne kadar belirleyici ve farklılaştırıcı olduğuna dikkat etmek gerekir. Modern insanların reklam ve medyaya bağlı olarak hayatlarının devamında zorunlu olarak değerlendirdikleri ihtiyaçlarını karşılamak için devlet, şirket, piyasa ve çevreye olan bağlarının derecesiyle kadim gele-

ve tercihleri konusunda serbest ve özgür bırakılmıştır ki sorumlu olabilsin. Ancak Özel'in (2009: 35–40) de vurguladığı gibi “insanın özgürlüğünün özünün gürlüğü ile doğrudan ilişkili olduğunda kuşku yoktur. Dolayısıyla ihtiyaçlarla kaynaklar arasındaki ilişkiyi inceleyen iktisat biliminin ana aktörü olan insanın bu alanlarla ilgili ön kabulleri ve tercihlerinin maliyeti farklı olabilmektedir. Modern ekonominin “Sınırsız ihtiyaçlarla sınırlı kaynaklar” varsayımına dayalı insan ve toplum tercihleri ile bazı kadim medeniyet havzalarındaki “sınırsız arzu ve istek olabilir ama ihtiyaçlar sınırlı, buna karşılık kaynaklar arzın genişliğine bağlı olarak da herkese yetecek kadar boldur” anlayışını benimseyen insan topluluklarının tercihlerinin teknolojik, ilmi, iktisadi, sosyal, siyasi, ahlaki, kültürel, doğal ve çevresel sonuçları farklı olacağından kuşku yoktur. İçinde yaşadığımız ve son yüzyıllarda etkisi altında bulunduğumuz özgür “ekonomik adam”ın (homo economicus) tercihleri ile şekillenen modern batı uygarlığı ve ekonomik anlayışın belli coğrafyalarda ve bazı topluluklar için refah sağladığı aşikârdır. Ancak bu tercih ve gelişmelerin sonuçları dünya genelinde yaşayan topluluklar ve geniş coğrafyalar yanında diğer varlıklar âlemi için de değerlendirildiğinde ne düzeyde herkes için sağlık, huzur, refah ve barış sağladığı ciddi bir sorgulamayı gerektirmektedir. Sadece son yüzyılda iki dünya savaşına sebep olan ve yüz milyonlarca insanın ölümüne neden olan bu anlayış ve tasavvurun içinde bulunduğumuz dönem ve önümüzdeki günlerde bu dünyada nefes alıp veren her insan, varlığını sürdüren her millet ve memleket için bu anlayış ve tasavvurla daha sağlıklı, huzurlu, barış ve refah dolu günlerin geleceğine inanan insanların sayısının giderek azaldığının altını çizmek gerekir. Çünkü her geçen gün dünya üzerinde akan kan ve gözyaşında azalma değil artış görülmektedir.

Modern İnsan, Medeniyet ve İktisat

Esasen iktisat, ölçütlü, mutedil ve vasatı ifade eder. İktisat Eski Yunancadan gelen ve evin yönetimi (idaresi) anlamına gelen “o-economicus” kavramından türetilmiştir. Tabiatıyla tarihsel süreçte farklı coğrafya ve medeniyet havzalarında kavramın içeriği ve anlamında bazı farklılaşmalar da ortaya çıkmıştır. Kadim dönemlerden beri ilk merkezlerden olan içinde bulunduğumuz medeniyet havzasında insan için ahlak en üst, en önemli ve en kuşatıcı değer ve norm olmuş ve diğer alanları belirlemiştir⁴. İktisat da ahlakın (ilm-i ahlak)

neklerdeki insanın bu çerçevedeki bağımlılığı değerlendirildiğinde hangisinin gerçekte daha “özgür” veya daha “bağımlı” olduğu konusu bizi çok farklı sonuçlara ulaştırabilir.

4 Mekarim-i ahlakı (güzel ahlak) tamamlamak üzere gönderilen son peygamberin (S.A.S) izini süren inanan insan ve toplumlar için en önemli öncelik ve değer her alanda “güzel ahlak ve erdeme” ulaşmaktır.

bir alt dalı olarak kabul edilmiş ve “ilm-i tedbir-il menzil” yani evin idaresi anlamında kullanılmıştır. Yine ahlak ilminin içinde değerlendirilen siyaset de şehrin yönetimi anlamına gelen “ilm-i tedbir-il medine” olarak kullanılmıştır. İnsan ve toplum için asıl olan ahlaktır. Yüksek ahlaklı bireylerden meydana gelen erdemli toplum en önemli idealdir (Farabi, 2011). Dolayısıyla Eski Yunancada ev yönetimi anlamına gelen “oeconomicus” kavramı, medeniyet coğrafyamızda “ölçülü, mutedil ve vasatı” ifade eden “iktisat” kavramı ile evin imkânlar ölçüsünde düzen, uyum ve bir denge sistemi içinde idaresi edilmesi” anlamında “ilm-i tedbir-il menzil” olarak literatürde yer almıştır. Evde imkânlar ölçüsünde huzurlu bir hayatın temin edilmesi ve sürdürülmesinin ilmi anlamına gelen iktisat modern dönemlere kadar hem batıda ve hem de medeniyet coğrafyamızda benzer içerik ve anlamda kullanılmıştır. Modern medeniyet Eski Yunan, Roma ve Hıristiyanlığın tevarüs edilmesi, rönensans, reform, aydınlanma ve sanayi devrimi sürecinde eski ve kadim olan ile hesaplaşılarak “her şey”in yeniden yorumlanmasıyla “batı uygarlığı” ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlık ve kilisenin ortaçağdaki hâkimiyetine son verilerek rasyonalite temelinde din de dahil her şey yeni bir form kazanarak re-form gerçekleştirilmiştir. İktisat da bu çerçevede modern batı medeniyetinin yeniden inşa sürecinde yeniden tanımlanan alanların başında gelmektedir.

Modern zamanlarda iktisat (belki ekonomi demek daha doğru) kavramının içeriği gittikçe kadimden farklılaşmaya ve değişmeye başladı. 15. yüzyılın sonlarından itibaren dünyaya açılmaya başlayan Avrupa’da kadim köklerden gelen düşünce yerini yeni bir ekonomi anlayışına bırakmaya başladı. 1450–1750 döneminde milli ekonomi anlayışı çerçevesinde ulusal sınırlardaki kaynakları yeterli görmeyen Batı Avrupalı uluslar (İspanya, Portekiz, Fransa, İngiltere, Hollanda) kendileri dışındaki insan ve milletlerin hak ve hukuklarını birçok alan ve coğrafyada yok sayarak Afrika kıyıları üzerinden doğuya (Asya) ve batıya (Amerika) ulaşım oralardaki kaynaklara ve zenginliklere el koyarak ülkelelerinde sermaye (capital) birikimi sağlama sürecine giriştiler. Avrupa’nın 15–16. yüzyılda dünyaya açılması süreciyle birlikte başlayan ticaret kapitalizmi dönemi Batıda milli devletin ortaya çıkışı ve kurumsallaşmasını sağlayan modern ekonominin merkantilist aşamasına tekabül eder. Modern ekonominin kurucularından kabul edilen Adam Smith (1776) “Milletlerin Zenginliği” başlıklı kitabının girişinde belirttiğine göre “insanlık tarihinde en önemli iki olay Avrupalıların 15. yüzyılın sonlarında Ümit Burnunu dolaşarak Asya’ya ve Atlantik okyanusunu aşarak Amerika kıtasına ayak basmaları olduğu kanaatindedir.⁵

5 Sınırlı kaynaklarla sınırsız ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bireysel düzeydeki “ekonomik adam” kurumsal düzeyde merkantilist dönemde milli devleti inşa etmiştir. Tabiiyle bu milli devlet için de

Bu süreçte Avrupalı devlet-tüccar-sanayici işbirliği içinde müdahaleci ticaret ve ekonomi politikaları belirlendi ve uygulandı. Kurumsallaşmanın ortaya çıktığı erken modern dönemde devletin tüccar ve işadamını arkalamadığı bir kapitalistleşme ve büyüme sürecinden söz edilemez. Bu üç yüz yıllık sürecin sonunda Avrupa’da devletlerin tekelleşmeyi ve belli sınıfları desteklemeleri suretiyle önemli bir sermaye birikimi ve kurumsallaşma ortaya çıktı. Bu süreçte Avrupalı ulusların milli sınırları ve ülkeleri dışındaki üretim faktörlerini (emek, sermaye, doğal kaynaklar) kontrolleri ve tekelleri altına alırken evrensel hukuk ve ahlak kurallarına ne kadar uydukları konusu başka bir tartışma konusudur. Ancak şu kadarını not etmekte yarar vardır ki modern batı medeniyeti ve ekonomik sistemin inşasında Avrupa kıtası da dahil, Afrika, Asya ve Amerika kıtasındaki milyonlarca insanın hayatı, diğer bir çok varlığın yok edilmesi ve insanlık alemi için bir çok çevre felaketi ve sosyal maliyet göze alınarak gerçekleştirilmiştir.

İlk modern klasik ekonomi filozofu kabul edilen Adam Smith özünde ve başlangıçta ilahiyat alanında ahlak uzmanı ve profesörü olarak 1759’da kaleme aldığı ilk eseri Ahlaki Duygular Teorisi (Theory of Moral Sentiments) başlıklı kitap ile ünlenmişti. Smith’in 1776’da yayınladığı Milletlerin Zenginliği (Wealth of Nations) adlı eseri modern iktisadın en önemli kurucu metinlerinden biri olarak kabul edildi ve burada ekonomi (yine daha doğrusu ekonomi politik) yeni bir anlam kazanmaya başladı. Bununla birlikte “economics” yani ekonomi biliminin bugünkü ekonomi anlamında kullanımı ilk defa 20. yüzyılın başlarında Alfred Marshall (1902) tarafından yayınlanan Ekonominin Temel İlkeleri (Principles of Economics) başlıklı eseriyile gerçekleşti⁶.

sınırlı olan milli kaynakları genişletmek (maksimize etmek) ve ülkeyi başta altın ve gümüş olmak üzere emek ve doğal kaynaklar yönünden zenginleştirmek için Avrupalı ulusların Asya, Afrika ve Amerika kıtalarındaki kaynaklara ulaşma, kontrol etme ve ülkelerine transfer etmeye dönük başta sömürgecilik olmak üzere her alandaki faaliyetlerine meşruiyet zemini oluşturma ve “diğer coğrafyalara medeniyet götürme” veya ötekilerini “medenileştirme” çabalarına bilimsel gerekçe üretmeye dönük tarafını da dikkate almak gerekir.

- 6 Smith’in 1776’da yayınladığı “*Wealth of Nations*” [*Milletlerin Zenginliği*] adlı eseri “ekonomi” den ziyade “politik ekonomi”ydi. Klasik İktisadın kurucu düşünürleri olan Smith, Ricardo, Malthus, ve Mill, bunların hepsinin yaptığı ekonomik analizden çok politik ekonomiydi. Neo-klasik iktisadın önemli düşünürü Marshall yirminci yüzyılın başlarında “*Principles of Economics*” [*Ekonominin Temel İlkeleri*] başlıklı eserini yayınladı. Dolayısıyla “economics” yani ekonomi bilimi, ekonomik analiz gündeme gelmiş oldu. Marshall’a kadar iktisatçılar politik ve mikro ekonomi üzerinde duruyorlardı. Hatta 1929 dünya ekonomik krizine kadar genelde mikro ekonomi çerçevesinde bir yaklaşım vardı. Yirminci yüzyıldaki büyük dünya bunalımıyla beraber makro ekonominin planlaması, bu krizden kurtulmak ve sonrasında krizlerden uzak kalmak için makro düzeyde alınması gereken tedbirler, devlet müdahaleleri gündeme geldi. Yine bu dönemlere kadar iktisatçılar talepten ziyade arz yönlü iktisat yaklaşımını benimsemişlerdir. “Her arz kendi talebini yaratır” (Say yasası). Ancak 1929 krizinden sonra John Maynard Keynes’in (1936) *Genel Teori (General Theory)* başlıklı eseriyile

Smith Ahlaki Duygular Teorisi kitabında basiret ve erdem sahibi insanı ele alırken, Milletlerin Zenginliği'nde ekonomik adamı (homo economicus) öne çıkarır. 1759'da yayınladığı ilk kitabındaki analizinde davranışlarının başkalarının üzerindeki etkilerine dikkat eden ve nefsi arzularını, kendisini kontrol etmeye çalışan bir insan varken, 1776 yılında yayınladığı ikinci kitabında, sınırsız ihtiyaçları ve kendi çıkarı peşinde koşan benmerkezci bencil bir ekonomik aktör (homo economicus) vardır. Burada Smith'in ahlaki olan ile çıkarıcı olan insan konusundaki tutarsızlığı çok açıktır. Ancak Smith'in tercihinin erdemli bir toplumu inşa edecek ahlaki olgunluk ve basiret düzeyi yüksek insanlardan ziyade modern batı uygarlığının yeni dönemde ihtiyaç duyduğu yeni aktörün diğerkâm ve paylaşımcı insan yerine açgözlü, doyumsuz, bencil ve benmerkezci ekonomik adamdan (homo economicus) yana olduğunu açıkça fark etmek gerekir⁷.

Sonuçta bencil ve sadece kendi çıkarını maksimize etmek isteyen insanlardan oluşan toplum ahlak ve erdemli öncelikli olarak değerlendirilen insanlardan oluşan kadim medeniyet havzası ya da başka bir coğrafyadaki diğer topluma göre tarihsel süreçte maddi anlamda daha üst düzeyde bir zenginliğe ulaşacağında kuşku yoktur. Çünkü diğer şartlarda bir eşitlik olsa bile değerler ve dünya görüşüne göre ekonomik yarışta özellikle de ahlak ve hukuk noktasından hareketle bu şartlardan ve imkânlardan aynı derecede istifade etme imkânı olmayacaktır. Bu çerçevede kuzey batı Avrupa'da modern

devletin de ekonomide etkin bir rol oynaması sayesinde talep yönlü (sürekli olarak tüketimi arttırmaya dönük) yaklaşım hakim oldu. Günümüz tüketim toplumunun temelleri de böylece atılmış oldu.

- 7 Batıdaki kapitalizmin ve endüstri devriminin neden kendilerine özgü ve tarihsel olarak biricik tecrübe olduğunu Smith'in bu tercihinden daha rahat anlayabiliriz. Bu tecrübenin yaşanmadığı veya yaşatılmasına mücadele edilmeden başka bir coğrafya için neden benzeri bir sürecin ortaya çıkmadığı ile ilgili daha anlaşılır ve tutarlı analizler yapılabilir. Mesela Osmanlı aydını ya da alimleri içinde aynı dönemde Smith gibi bir düşünür olabilir miydi sorusu da sorulabilir. Peşinen olmayacağı anlaşılmaktadır. Peki Osmanlı coğrafyasında ya da İslam dünyasında neden böyle bir düşünür, iktisatçı veya aydın çıkamadı? Öyle anlaşılıyor ki İskoçya ya da İngiltere'den farklı olarak Osmanlı dünyasında düşünen ve üreten beyinlerin/"alim"lerin önceliği "güzel ahlaklı" insanlardan oluşan erdemli toplum inşaa etmektir. Bu beyinlerinin önceliği sınırsız ihtiyaçları varolduğu ön kabulüne dayalı nefsi arzuları peşinde koşan insanın faaliyetlerini meşrulaştırmaktan ziyade "eşref-i mahlukat olan insanın" sınırsız arzu ve isteklerinin tabii yoldan dizginlenmesi ve bu çerçevede iktisadi süreçlere (üretim katkısı sağlama, israfa kaçmadan tüketmesi, sahip olduklarından infak edip paylaşması) ve "kul hakkından sakıncı hakkı, iyiliği, güzelliği önce nefsinde yaşayan ve sonra bunu herkese tavsiye eden" bir insan olmasını sağlamak olduğu söylenebilir. 16. yüzyıldaki Kınalızade Ali Efendi'den (1243) (Ahlak-i Alai) başlamak üzere 19. yüzyılın sonlarındaki Cevdet Paşa'ya (1877) kadar (Mecelle-i Ahkam-ı Adliye) Osmanlı insanı ile ilgili önceliğin bu değerler temelinde devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. Ülgener'in (2006) de belirttiği gibi bu tercihlerin farklı medeniyetlerin insan tasavvuru aynı zamanda farklı iktisat tasavvurları ve iktisadi süreçlerle ilgili farklı sonuçları da beraberinde getirdiği hatta belirlediği anlaşılmaktadır.

zamanlarda ortaya çıkan ekonomik büyüme, kalkınma ve gelişme o coğrafya ve uygarlığa has dünyada “biricik” olarak vasıflandırılabilir⁸.

Görüldüğü üzere içinde bulunduğumuz dönemin ekonomi anlayışı modern dönemlerde batı medeniyetinin etkisiyle şekillenmiş, o medeniyetin filozofları tarafından yeniden tanımlanıp anlamlandırılmış ve anlaşıldığı kadarıyla sonrasında tüm dünya insanlığını ve coğrafyalarını da az ya da çok etkisi altına almıştır. Bu yeni tanımlamaya göre “sınırsız insan ihtiyaçları ile sınırlı kaynaklar arasındaki ilişkileri inceleyen” sosyal bilimin adı olan ekonominin temel aktörü de teoride “homo economicus” yani ekonomik insandır. Bu insan, sınırsız ihtiyaçları olan ve tüm ilişkilerinde kendi çıkarını merkeze alan ve kendi çıkarı peşinde koşan, üretimde maksimum tüketimde ve ilişkilerinde de maksimum faydayı temel amaç edinen ve iktisadi sistemi de buna göre şekillendiren ve süreçleri belirleyen ana aktör konumundadır.

Batı iktisat ve medeniyetinin “ekonomik adam”ı modern dönemde iktisadi alanda iki temel sistem inşa etti; kapitalizm ve sosyalizm. Süreç içinde uygulamada her iki sistem değişik versiyonları ile ortaya çıktı. Müdahalecilikle serbestlik, devlet ile firma ve bireyler arasındaki ilişkiler sistemin niteliğini belirledi. Ancak özellikle kapitalizmin modern batı uygarlığının oluşum, gelişim ve kurumsallaşmasında ve iktisat alanında belirleyici ana zihniyet ve sistem olduğu başta Smith (1776), Marx (1867), Sombart (1902), Weber (1905), Veblen (1912), Schumpeter (1947; 1976), Braudel (1984; 1996), Galbraith (1956), Friedman (1962), Sen (1984; 1991), Wallerstein (1974; 1984) gibi düşünürler olmak üzere birçok iktisatçı ve sosyal bilimci tarafından ortaya konulmuştur. Sosyalizmin yirminci yüzyılın belli bir döneminde Rusya ve Çin gibi ülkeler başta olmak üzere doğu Avrupa’nın belli başlı ülkelerinde uygulamaya konulduğu ancak yirminci yüzyılın sonlarına doğru (1989) bu ülkelerin de bu sistemden vazgeçip kapitalizmin değişik versiyonlarını ülkelerinde hayata geçirdikleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda içinde bulunduğumuz dönemlerde tek kutuplu olarak tavsif edilen tüm dünyanın modern batı kapitalist iktisat sisteminin ve medeniyetinin belirgin etkisi altında bulunduğundan şüphe yoktur.

8 Bu bağlamda modern dönemlerde Batı Avrupa’da sanayi devrimi sürecindeki gelişmeler karşısında Osmanlı medeniyet coğrafyasında teknolojik, ekonomik ve sosyal alandaki gelişmelerin “Osmanlı Balkan ya da Anadolu insanları ile İstanbul beyefendilerinden” oluşan bir toplumda kişilerin ve kurumların öncelikleri ve tercihleri arasındaki farka bağlı olarak iktisadi alandaki gelişmelerin batıdakinden farklı bir şekilde neticelenmesinden daha doğal bir şey olamaz gibi görünmektedir (Genç, 2000; Ülgener, 2006; Bulut 2015).

Şu halde modern batı uygarlığının iktisat alanında insanlığa en önemli armağanı olan kapitalizmin üç ana evresinden söz edilebilir; ticaret, sanayi ve finans. Bu anlamda sistemin merkez ülkeleri olarak; 17. yüzyılda ticaret kapitalizminin merkezi olarak Hollanda, 19. yüzyılda sanayi kapitalizminin merkezi olarak İngiltere ve 20. yüzyılda finans kapitalizminin merkezi olarak da Amerika Birleşik Devletleri'nin öne çıktıkları görülmektedir (Wallerstein, 1974; 1984). Kapitalizm serbest piyasadan ziyade tekelci bir sistemdir (Braudel, 1984; 1996). Tarihi süreçte ilgili dönemlerde dünyadaki finans, sermaye üretim ve hasıla sistemin merkezine doğru akmakta ve bu merkez büyük güçler tarafından belirlenen kurallara göre bu süreçler ve sonuçlar planlanmakta ve uygulanmakta olduğu söylenebilir. Sahip oldukları sermaye (kapital) gücüne bağlı olarak belli başlı tekelci ve monopol firmalar gibi belli dönemlerde belli devletler de bu çerçevede iktisadi süreçlerle birlikte siyasi, sosyal, bilimsel, kültürel v.b. süreçlerin belirlenmesinde ve gelişmesinde de önemli hatta belirleyici bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır.

Werner Sombart (1913) kapitalizmin, güney Avrupalıların, özellikle de yersiz yurtsuz olan ve mülkten ziyade her gittikleri yerde kolay taşınabilir değerlere önem veren ve kendi dolaşımını paranın dolaşımı ile özdeşleştiren faizi ilk defa hukuken ve ahlaken meşrulaştıran Yahudilerin eseri olduğunu iddia etmiştir. Max Weber (1905) ise güneyli katoliklere karşı (her ne kadar sonraları onlar da meşru görecekler) karşı kapitalizmin faizi mubah olarak gören protestanların (Calvin 1545'te faizi meşru ilan etti) eseri olduğuna inanmaktadır. Sombart (1911) ile Weber'in (1905) analizleri birlikte değerlendirildiğinde modern kapitalizme giden sürecin, tavuk-yumurta ilişkisi bağlamında bir tarafta "protestanlığı üreten kapitalizm olabileceği gibi, kapitalizmi üreten protestanlık"tır; diğer tarafta da "yahudilerin etkisi olmadan kapitalizm olmazdı" da denilebilir.

Diğer taraftan liberaller ve Marksistlerin aksine Braudel (1984) ve Schumpeter (1947) kapitalizmin piyasa sisteminden ziyade tekelleşen ve tekelcilerin ve tekelcilerin ayrıcalığı ile varolabildiğini ortaya koymuşlardır. Kişinin çevrenin, doğanın ve toplumun bir parçası olduğunu ve mülkiyetini bunlara borçlu olduğunu dikkatten uzak tutan Fridman (1962) ve Hayek (1944) gibi liberaller ise mülkiyet hakkını mutlak bir özgürlük olarak değerlendirir ve kapitalizmi piyasa sisteminin kendisi olarak kabul ederler. Her ikisi de batı toplumlarındaki tüm olumlu gelişmeleri piyasa sistemine bağlı olarak değerlendirdikleri kapitalizme, tüm olumsuzlukları ise devlete ve müdahaleciliğe atfederler. Braudel ise piyasa ekonomisinin baş düşmanının kapitalizm olduğuna inanmaktadır. "İşte size resminiz o halde: iktisadi hayat düzenli,

alışlagelen usullere uygun; kapitalizm ise nevezuhur, görülmedik bir olgudur. İktisadi hayat kişinin olacağını önceden bildiği bir alandır, kapitalizm ise spekülattır. İktisadi hayat saydamdır, kapitalizm gölgeli yahut opak (kesiftir). İktisadi hayat küçük kârlar ihtiva eder, kapitalizm istisnai iktisadi hayat özgürleşmedir, kapitalizm cangıl. İktisadi hayat hakiki arz ve talebin otomatik fiyatlanmasıdır, kapitalizmde ise fiyatlar güç ve kurnazlık (hilekârlık) tarafından empoze edilir. İktisadi hayat denetimli rekabeti içerir; kapitalizm hem denetimi hem rekabeti ortadan kaldırmayı. İktisadi hayat sıradan insanların alanıdır, kapitalizmin teminatı hegemonik güçtür ve kapitalizm o güçte mücessemidir” (Braudel, 1984).

Kapitalizmin tekeller ve devlet eliyle kendilerine sağlanan ayrıcalıklarla ayakta kalabileceğini ve ömrünü sürdürebileceğine inanan Schumpeter (1947) de *Capitalism, Socialism and Democracy* başlıklı eserinde piyasa sistemi ile kapitalizmin çelişkilerini açıkça ortaya koymuştur. Karl Max'ın (1867) kapitalizmin çelişkiler ve sınıf çatışmasına bağlı olarak başarısızlıktan dolayı kendini imha edip yıkılacağı fikrine karşılık, Schumpeter bu öngörü yüzünden değil de, kapitalizmin daima, “yaratıcı yıkım” süreçleriyle karşılaştığı her ekonomik krizden kendi kendine çıkmanın yolunu bulacağına inanmaktadır. Ancak Schumpeter (1947; 1976) bunun nedenlerinin iktisadi olmaktan çok sosyolojik ve bürokratik olduğunu da dikkatimize sunmaktadır. Dolayısıyla kapitalizm piyasa sisteminden ziyade devlet ve işadamlarıyla bürokratların etkin olduğu sistemlerden biridir.

Modern Dönemde Farklı Bir İktisat ve Medeniyet Havzası: Osmanlı Dünyası

Yukarıda ifade edildiği şekilde kadimden moderne her medeniyet kendinden önceki medeniyet(ler)in birikimini tevarüs eder ve kendi önceliklerine ve tasavvuruna göre yenilikler katarak kendi gerçekliğini inşa eder. Tabiatıyla adeta insanlar gibi her medeniyetin öncelikleri, değerler sistemi ve dünya görüşü vardır ve diğer medeniyetlerin birikiminden istifade ederken düşünce, olgu, kurum ya da yapıları değerlendirip olduğu gibi kabul, red ya da reforme edecek şekilde bir tavır alır. Osmanlılar da karşılaştıkları medeniyet ve iktisat gerçeklikleri karşısında benzer şekilde hareket ettiler. Tabii, doğal, fitri ve insani olanı, toplumun ve insanlığın lehine ve yararına gördüklerini ve kendi değerleri, dünya görüşleri ve öncelikleriyle uyumlu olan kurum ve uygulamaları diğer medeniyetlerden almaktan ve içselleştirmekten kaçınmadılar. Hiç bir zaman bir düşünce ya da kurumu toptancı bir anlayışla red veya kabulden ziyade, anlayışları, ihtiyaçları ve dünya

görüşlerine uygun olanı kabul, uygun olmayanı ise ya ıslah ederek ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirdiler veya red ettiler. Modern Avrupa kapitalizmi öncesinde başta Akdeniz ve çevresi olmak üzere doğu-batı ekseninde dünyada ticaret, tarımsal ve sanayi üretimi ve finans piyasalarının varolduğu bilinmektedir. Dahası piyasa sistemi Avrupalılardan çok önceleri Akdeniz ve çevresinde başta olmak üzere başka medeniyet coğrafyalarında da gelişmişti. Karl Polanyi'ye (1957) göre kapitalizm öncesi varolan ve toplumun kontrolü ve kültürüne bağlı olarak gelişen pazar ve piyasa ile modern Batılı kapitalistlerin piyasa sistemi birbirinden farklı şeylerdir. Mal ve hizmetin serbestçe mübadele edildiği piyasa ve pazar ile ekonomik faaliyetin tamamının toplumun denetiminden kurtulup kendine özgü kurallara göre işleyen modern dönemlerdeki Batılı kapitalistlerin kurduğu piyasa sistemi olan parayı, toprağı ve emeğı, hatta sanatı, kültürü ve bilgiyi de birer metaya dönüştüren ve ekonominin topluma değil toplumun ekonomiye tabi olduğu modern piyasa sistemi birbirinden oldukça farklıdır. Polanyi (1957), daha önce tüm canlıların ortak yaşama alanı olan toprağın, fonksiyonu sadece iktisadi üretkenliğe indirgenemeyecek emeğın ve mübadele aracı olan paranın modern kapitalizm ile herhangi bir mal ve meta gibi özel mülk haline getirildiğine dikkat çekmekte ve bunun tarihte ilk kez modern zamanlarda batıda gerçekleştiğini belirtmektedir. İşte Osmanlılar bu süreçte kendilerinden önceki büyük yapıların ve güçlü devletlerin birikimi yanında çağdaşları olan doğu ve batı medeniyetlerinden de etkilenerek kendi önceliklerine göre belirledikleri ve hayata geçirip izledikleri siyaset ile bir iktisat ve medeniyet inşa edip geliştirdiler ve geniş bir coğrafyada dünyada büyük değişim ve dönüşümün yaşandığı modern dönemlerde uzun sayılabilecek bir dönem (longdu-re-longterm) bunu devam ettirmeyi başardılar. Genelde merak konusu olan Osmanlıların neden modern batı gibi bir büyüme, sanayileşme ve iktisadi gelişmeyi sağlayamadıklarıdır. Oysa Osmanlıların modern zamanlarda batı Avrupa merkezli modern kapitalizmin neredeyse tüm dünyaya boyun eğdiği ve tüm kaynakları kontrolü altına aldığı ve dilediği gibi tasarruf etmeye başladığı dönemlerde Avrupa'nın dibinde kendi iktisadi, sosyal ve siyasi sistem bütünlüğü, medeniyet tasavvuru ve tutarlılığı içinde bu kadar geniş bir coğrafyada (üç kıta) bu kadar uzun bir süre (altı yüz yıldan fazla) bu kadar farklı milletleri barış ve huzur içinde kimseyi kimseye muhtaç etmeden nasıl yaşatabildikleri ve bunu bu büyük değişimlerin yaşandığı çağlarda ve coğrafyalarda istikrar içinde nasıl devam ettirebildiklerinin anlaşılması çok daha önemli gibi görülmektedir (Bulut 2012).

Modern Avrupa'nın doğuşu ve gelişmesi ile Osmanlıların üç kıta (Asya, Avrupa ve Afrika) üzerindeki hâkimiyetleri ve dünya genelindeki etkileri konusundaki çalışmalar hâlâ yeterlilikten uzak olduğu için, iki dünyanın iktisat ve medeniyet alanında birbirini ne kadar etkilediği ile ilgili farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, modern batı medeniyetinin iktisadi alanda dünyaya hâkim olduğu 19. yüzyıla kadar Müslümanların hem kendi coğrafyaları ve hem de genelde dünya üzerinde önemli etkileri olduğu konusunda bir şüphe olmadığı söylenebilir. İslam medeniyetinin son temsilcileri Osmanlılar bu anlamda kurdukları ve geliştirdikleri iktisadi sistemleriyle uzun bir süre doğu batı ekseninde Asya, Afrika ve Avrupa'da etkili oldular. Hiç şüphesiz Osmanlılar kendilerinden önceki Mekke-Medine merkezli kurulan, sonrasında kuzeye, doğuya ve batıya doğru Kudüs, Bağdat, Merv, Semerkand, Kahire, Endülüs'e doğru genişleyen ve yayılan uygulamalar başta olmak üzere, Emevi, Abbasi, İran ve Türk geleneklerinin üzerine inşa ettikleri bir sistem kurdular ve geliştirdiler.

İslam medeniyeti Batı Asya'da ortaya çıktı. Sonrasında Mezopotamya, Doğu Asya, Kuzey Afrika ve Güney Avrupa'ya Araplar eliyle ulaştı. Türkler sayesinde Asya, Afrika ve Avrupa'ya yayılan İslam sayesinde Akdeniz, Karadeniz, Ege, Adriyatik ve Kızıldeniz Müslüman gölleri haline geldi. İslam medeniyetinin iki büyük yürüyüşünden ikincisini Türkler gerçekleştirdi. Selçuklulardan sonra Osmanlılar Avrupa'nın güneye (Afrika) doğuya (Asya) ve Batı'ya (Amerika) açılma ve dünya ekonomisi ve ticaretinde öneminin arttığı modern dönemde Osmanlı Devleti uzun bir dönem üç kıtada hâkimiyetini sürdürdü.

İslam'ın ilk yayılışından sonraki ikinci küreselleşme çağında Osmanlıların dünya ticareti ve ekonomisinde önemli etkileri oldu. Her hal ve şartta Osmanlı barış ve medeniyet havzasında ("Pax-Ottomana") yaşayan insanların hayat şartlarının sürekli olarak daha iyi bir noktaya taşınması anlamına gelen "ibadullahın terfi i ahvali"ni temel öncelik olarak belirleyip, farklılıkların bir arada yaşamasına imkân vermenin ötesinde farklılığı zenginlik olarak gören bir anlayışla ticaret ve ekonomide "öteki"ni dışlamadan herkesin ve her kesimin katkısını önemseyen Osmanlıların iktisat ve medeniyet anlayışının temelinde adalet olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı medeniyetinin iktisat tasavvuru ve uygulamalarının Avrupa'da doğup dünyaya yayılan batı medeniyetinin genişlediği ve kurumsallaştığı modern dönemlerde kendi temellerine dayalı olarak devam ettiği konusunda kimsenin bir şüphesi yoktur. Daha önce bu satırların yazarının kaleme

aldığı “Gelişen Avrupa ve Genişleyen Osmanlı” (Bulut 2011) başlığını taşıyan makalede tartışıldığı üzere, erken modern dönem olarak kabul edilen 16, 17 ve 18. yüzyılda Avrupa medeniyetinin merkez kapitalist güçleri Hollanda, İngiltere ve Fransa’nın dünya ekonomisindeki önemi artarken, Osmanlıların da başta iktisadi alan olmak üzere bir çok alanda kendi klasik medeniyet tasavvurlarına göre hareket ettikleri ve hatta bu anlayışlarını 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirdikleri söylenebilir. Bu çerçevede dünyadaki gelişmelere duyarsız kalmadan ihtiyaç durumunda sistemde “değişim”i de gerçekleştirerek Osmanlıların “klasik” sisteminin kendi dinamiklerine bağlı kalarak devam ettiği söylenebilir.

Kuruluşundan batıya doğru genişleme döneminde insanların gönüllerini kazanarak onlara insanca yaşamayı temin eden bir iktisadi sistemi inşa etmeye çalıştılar. Ömer Lütfi Barkan (1942), Kolonizatör Türk dervişlerinin batıya doğru genişlemede önemli bir rol oynadıklarını tespit etmiştir. Osmanlılar batıyla karşılaştıkları ilk zamanlardan itibaren batıya doğru ilerlerken ordu ve askerden önce gönül fethini gerçekleştiren dervişlerin öncülüğünde bir anlayışla fetihlerin önündeki halk direnişlerini ikna yoluyla sağlamaya çalışmışlardır. Halil İncik (1997) Osmanlıların en önemli amaçlarının gaza ruhu ile batıya doğru ilerleyerek olabildiğince maddiyattan uzak manevi amaçlarla hareket ettiklerini ve fetihlerde gaza ruhunun belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymuştur.

Hem Barkan (1942) ve hem de İncik’in (1997) tespitlerine göre Osmanlılar her bir aileye birer çiftlik tahsis ederek her bir ailenin ve hane halkındaki bireylerin insanca bir hayat sürmesini temin etmeye çalışmışlardır. “Adalet” ilkesi gereğince tüm üretici kesimlerin üretim sürecine etkin bir şekilde katılabilmesinde herhangi bir şekilde zulme terk edilmeden haklarının gözetilmesi ve tanınması konusunda hem yerel düzeydeki yöneticiler ve hem de merkezdeki Sultanların bu konudaki titizlikleriyle yakından ilgilidir. Devletin izlediği ekonomi politikalarında vatandaşların ihtiyacı olan mal ve hizmetlerin temin edilmesi, devletin gelirlerinin maksimize edilmesi ve bunun uzun dönemde devam ettirilmesi en önemli önceliklerden kabul edilmiştir (Genç 2000). İktisadi alandaki bu amaçların gerçekleştirilebilmesi ve Osmanlı vatandaşlarının ucuz ve bol mala ulaşarak refah düzeyinin korunması ve mümkün olduğu ölçüde arttırılabilmesi için güçler dengesi de gözetilerek (balance of powers) talep eden yabancı ülke tüccarlarına kapitülasyonlar da verilmek suretiyle bu politikalarla uyumlu kurumsal bir altyapı inşa edilmiştir (Bulut 2017).

“İnsanı yaşat ki devlet yaşasın” anlayışından hareket eden Osmanlılar Müslüman-gayri Müslim ayrımı yapmadan, her insana ve her aileye geçimini temin edebilecek ve insanca yaşayabilecek bir ortam hazırlamayı iktisadi sitemlerinin önemli bir önceliği olarak hayata geçirmeye çalışmışlardır. İnsanlar birbirine emanettir ve insan insanın yurdudur⁹. Bu sistemin en önemli özelliği herkesin ve her ailenin orta seviyede insanca ve kimsenin kimseye mihnet etmediği bir sistem içinde hayatını sürdürebilecek bir ortam ve iktisadi ünite olarak tasarlanmış olmasıdır. Wallerstein’a (1974) göre bir dünya imparatorluğu kuran Osmanlıların Braudel’e (1996) göre Akdeniz ve çevresinin en etkili gücü olarak birçok milletten ve topluluktan ekonomik aktörü de dâhil ettikleri kendilerinin kontrolündeki bir dünya ekonomisi olarak tavsif edilmesi daha uygun görülmektedir.

Tarımsal alanda kurulan tımar siteminde Müslim-gayri Müslim ayrımı yapmadan her ailenin tüm temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği optimal üretim ünitesi olan toprağın verimliliğine göre ortalama 100–180 dönümlük bir “çiftlik” sahibi olmuş olmasıdır. Tarımsal ve kırsal alandaki her köylü ailesi burada kendisine tahsis edilen kullanım mülkiyeti ve verilen tapulu arazisinde üretilen hasılanın, Müslüman ise sadece onda birini (öşür), gayri Müslim ise askerlik muafiyeti ile birlikte beşte birini ya da onda ikisini (haraç) vergi olarak ödedikten sonra kalanı üzerinde dilediği gibi tasarruf edebildiği bir üretim sisteminde hayatını sonuna kadar devam ettirebilmiştir. Braudel’e (1996) göre Osmanlılar bu sistem sayesinde Avrupa’ya sosyal devrim getirmişlerdir. Bizans İmparatorluğu’nda hâkim sistem olan feodal sistemde toprağın sahibi olan Krallar, senyörler ve kiliseydi. Üretici olan köylülerin bu topraklarda bir hakkı bulunmuyordu. Dolayısıyla senyörler, serf ve köylülerin ürettikleri hasıladan elde edecekleri pay konusunda diledikleri gibi tasarruf hakkına sahip olabilmekteydiler. Üretilen hasılanın büyük bölümüne el koyan senyörler ve toprak aristokrasisi köylüleri ve serfleri sadece karın tokluğuna çalıştırmaktaydılar. Oysa Osmanlı coğrafyasında tahsis edilen tımar arazisindeki çiftliklerde köylüler öngörülen cüzi miktardaki vergiyi ödedikten sonra topraktan elde edilen hasılatı diledikleri gibi ömürlerinin sonuna kadar tasarruf etmek hakkına sahiptiler. Bu konuda yayınlanan Kanunnamelerle sipahi ile köylü arasındaki ilişkiler hukuki temellere bağlanmıştır (İnalçık 1997).

19. yüzyıla kadar dünya genelinde nüfusun yüzde doksandan fazlasının kırsal alanda tarım ile işgal ettiği düşünüldüğünde bu sistemde toplumun büyük kesiminin iş ve hayat garantisinin kimseye minnet etmeden temin edildiği görülecektir.

9 Batıda ise modern dönemde “insan insanın kurdudur” (homo homini lupus).

Osmanlıda tarımsal arazilerde miri arazi rejimi vardır, bundan dolayı toprak alım-satım konu edilemez. Köylüler kendilerine verilen tapu ile bu toprakları vergilerini ödedikten sonra kendilerine garanti edilen kullanım mülkiyet hakkıyla diledikleri gibi tasarruf etme hakkına sahip bulunuyorlardı. Toprak satışı söz konusu olmadığı için tarımsal arazilerin ranta dönüşmesi ve ranta dayalı bir rantiyer sınıfın ortaya çıkması söz konusu olamazdı.

Osmanlı dünyasında her ailenin evi ve bahçesi ise özel mülküydü. Kırsal ve tarımsal alanda yaşayan köylüler orada üretime devam ettikleri sürece toprak üzerinde alım-satım hariç her türlü tasarruf hakkına sahiptiler. Kendilerine herhangi bir haksızlık yapılması durumunda bu haksızlığın merkezi otorite tarafından giderileceğinden emindiler. Osmanlı'daki bu adalet anlayışıyla Bosna-Hersek, Yemen, Kahire veya Kırım'da yaşayan bir kişi herhangi bir haksızlıkla karşılaştığında, bu haksızlığın -yerel düzeydeki yöneticiler, değilse adaleti temsil eden merkezi otorite olarak Sultan sayesinde- giderileceğine ve herkesin hakkını alabileceğine inanılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin bu kadar uzun ömürlü olmasının sırlarından birinin adalet olduğu söylenebilir. Ama bizim kanaatimiz Osmanlıların bu kadar uzun ömürlü olmasının en önemli sırrı “eşref-i mahlukat olarak insana verilen değer ile ilme ve alime gösterilen hürmettir”¹⁰.

Kırsal alanlardan şehirlere doğru yaklaşıldıkça alınıp satılabilecek arazilerin rantından söz edilebilir. Osmanlıların bu konuya buldukları çözüm vakıf anlayışı ve kurumuyla karşımıza çıkar. Şehir merkezlerinde kaçınılmaz olarak oluşan rantın daha çok vakıflara tahsis edilmekte olduğu görülmektedir. Şehir merkezlerindeki dükkân v.b. yerlerin genelde vakıflara tahsis edildiğini, böylece ortaya çıkan rantın tüm toplum kesimlerine tahsis edildiği görülmektedir. Kapitalizmde “hep bana hep bana,” Sosyalizmde “ne sana ne bana” olan anlayış ve sistemin yerini Osmanlılar da “hem sana, hem de bana ve hem de toplumdaki tüm kardeşlerime” bıraktığı söylenebilir.

Şehirde ise insanlar ya bir zanaatla ya da ticaret ile meşguldürler. Burada kurulan uhuvvet ve ahilik sistemi ile hem mesleki ve hem de ahlaki eğitimin verilmesi suretiyle iktisadi ahlak ve kardeşliğin temel alındığı bir huzur ikliminde iktisadi faaliyetlerin düzen ve denge içinde uzun yıllar devam ettiği anlaşılmaktadır. Ahilik ve zaviye, zanaat yanında sanat ve şehir kültürü ve gündelik hayat ile ilgili her türlü adab-ı muaşeretle birlikte incelik

10 Şeyh Edebalı- Osman Gazi ilişkisinden başlamak üzere son dönemlere kadar her Sultânın yanı başında yaşadığı dönemde ilim-irfan ve hikmetin en güçlü kişiliklerinden bir veya birkaç alim, arif ve hekimlerinin yer aldığı ve Osmanlı Padişahlarının bu kişilerin tecrübe, birikim ve tavsiyelerine önem verdiklerinin, dahası bunu sistemleştirdiklerinin altını çizmek gerekir.

ve zarafetin öğretildiği kurumlardır. Kanaatkârlık ve diğerkâmlığın iktisadi alanda belirgin etkilerinin görüldüğü Osmanlı toplumunda aşırı zenginleşme ve sınıflar arası rekabeti arttıracak politika ve uygulamalardan kaçınıldığını ve kurulan dengeli sistemin uzun süre devam ettirilebilmesi için yönetici elitin olağanüstü çaba sarf ettiği söylenebilir.

Osmanlı toplumunda ücretli işçiliğin sınırlı, buna karşılık her bir aile ferdi- nin tarım, ticaret ya da zanaat alanında kendi nam-ı hesabına çalışıp rızkını temin ettiği ve kanaatkârlık ile diğerkâmlık ölçüleri içinde aşırılıklardan uzak bir iktisadi faaliyet yürütüldüğü söylenebilir (Tabakoğlu, 1994). Osmanlı iktisat ve medeniyetinin, üretim sürecinden başlamak üzere, tüketim ve paylaşım aşamalarında sosyalizm ve kapitalizmden farklı olduğunun altını çizmekte yarar vardır. Özel mülkiyeti kutsallaştıran kapitalizm ile kamu mülkiyetini kutsallaştıran sosyalizm karşısında iktisadi ve sosyal hayatta denge ve adalet temelinde hem özel ve hem de kamu mülkiyetini hayata geçiren Osmanlılar, üçüncü bir mülkiyet biçimi olan vakıf mülkiyetini de etkin bir şekilde hayata geçirmek suretiyle doğudaki maneviyatçı ve batıdaki maddeci medeniyetlerden, insanı merkeze alan ve “toplumsal denge”yi gözeten anlayışıyla farklılaşmaktadırlar.

Osmanlıların tarım, sanayi ve ticaret alanındaki klasik iktisadi yaklaşım ve medeniyet tasavvurlarının 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği söylenebilir. Hiç şüphesiz o döneme kadar sistemde birçok değişiklikler ortaya çıkmıştır. Ancak bu değişikliklerin tümü sistemin özüne bağlı kalarak gerçekleştirilmiştir. Kenneth Pomeranz’ın (2000) *The Great Divergence* adlı eserinde ortaya koyduğu analize göre 19. yüzyılın ortalarında Çin’deki Sarı Delta bölgesi İngiltere’deki sanayileşmenin merkezi olan Londra ve Manchester bölgesinden daha zengindir. Benzer çalışmalara Osmanlı dünyası için de ihtiyaç olduğu açıktır. Dolayısıyla öyle görülüyor ki 19. yüzyılın ortalarına kadar iktisadi zenginlik ve refah düzeyi açısından Osmanlıların batıda (belki sadece küçük bir coğrafya olan (İngiltere ve Hollanda dışarıda tutulabilir) tüm Avrupa ve doğu coğrafyasındaki ülkelerden geriye düşmesi gibi bir durumdan söz etmek güç görünmektedir.

Batı Avrupa’da erken modern dönemde ortaya çıkan değişim ve dönüşüme karşılık Osmanlılar 19. yüzyılın ortalarına kadar kanun-i kadim olarak tavsif ettikleri köklerine bağlı olarak iktisat ve finans alanında her türlü birikmiş tecrübeden yararlanarak önemli değişiklikler gerçekleştirdiler. “İnsanı yaşat ki devlet yaşasın”, “ibadullahın terfi-i ahvalı” ve “devlet ebed müddet” öncelikleri çerçevesinde din, kültür, renk ve coğrafi ayırım yapmadan uhuvvet ve merhametle (yaratılıştta veya dinde kardeşlik) geniş Osmanlı ülkesinde herkesin temel ihtiyaçlarını kimseye muhtaç olmayacak şekilde

temin edebilen adalet (adalet dairesi) merkezli bolluk ekonomisi (economy of plenty) anlayışı içinde maslahat (aslolan ibahadır) temelli öze bağlı değişimden hiçbir zaman çekinmeden, dinamik bir iktisadi sistemi uzun bir dönem istikrar içinde devam ettirdiler. Tarımsal ve kırsal alanda tımar sisteminin, iltizam ve malikane ekonomisine evrilmesi, şehirlerdeki üretim ve ticaret alanında ahilik sisteminin gedik sistemi çerçevesindeki ihtiyaçlara göre değişimi, finans alanında sadece ekonomik öncelikleri değil, sosyal ve kültürel ihtiyaçları merkeze alarak para vakıflarının kurumsal olarak ortaya çıkması ve devletin tüm coğrafyalarına süreç boyunca yaygınlaşması bu anlayışın gereği olarak ortaya çıkmıştır (Bulut, 2019).

Osmanlı iktisat ve medeniyetinin uzun dönemli (long-term/ long dure) istikrarında zihni temeller (menality) ile yapısal (structural) ve kurumsal (institutional) gelişim ve işleyiş arasındaki tutarlılık ve uyumun belirleyici etkisi olduğu açıktır. Osmanlı iktisat ve medeniyetinde birey, toplum ve ülke düzeyinde belirlenen önceliklere göre özel ve kamu mülkiyetinin mutlaklığından ziyade daha çok kişiler, kesimler ve kurumlar açısından sağlanan fayda ve fonksiyonuna odaklanıldığı anlaşılmaktadır. Hiç bir kimsenin bir başkasının mutlak himayesine girmeden herkesin kendi nam-ı hesabına tarım, sanayi, zanaat veya ticarete çalışıp rızkını ve kazancını temin edebileceği bir altyapı ve sistem kurmak ve bunu uzun dönemde sürdürebilmek Osmanlıların iktisadi alandaki en önemli önceliği olduğu söylenebilir. Bu bağlamda özel ve kamu sektörü yanında, üçüncü sektör olarak vakıf sektörü ve kurumuna iktisadi ve sosyal alanda yüklenen son derece önemli fonksiyonlar olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlılar, genel olarak yönetici (rai) sınıf olarak vergiden muaf olan seyfiye (askerler), kalemiye (bürokrasi) ve ilmiye (ilim adamları) dışındaki kesimlerle üretim sürecini sürekli kılmak ve gelirden istikrarı temin etmek amacıyla tüm Müslim (beraya) ve gayri Müslim (reaya) vatandaşlarının (teb'a) ihtiyaçlarını giderecek bir ekonomik alt yapı kurmayı başardılar. Geniş Osmanlı ülkesinde fakirlik düzeyinde insan bırakmamayı esas alan bir ekonomik ve sosyal anlayışı benimseyerek bunu en ücra köşedeki kırsal alanlardan en merkezi yerlerdeki şehirlere kadar yakından takip ettiler. Osmanlı memleketinde açlıktan ölen insan neredeyse yok gibidir. Başta Bruin (1728) olmak üzere Batılı seyyahlar Osmanlı toplumunda Batıdaki gibi dilenci bulunmadığını tespit etmişlerdir. Sadece Müslümanlar arasında değil, Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşlarının dilenmesine de sıcak bakılmadığı bir vakıdır. Oysa batıda sanayi devrimini gerçekleştiren ülkelerde modern dönemlerde birçok dilenci ve açlıktan ölen insanların binlerle ifade edildiği görülmektedir. Paris

ve Londra gibi şehirlerde dilenci sayısı binlerle ifade edilirken Osmanlı İstanbul’unda 19. yüzyıl başlarında bu sayının yüzleri geçmediği ve sokaklarda çok sınırlı sayıda sadece gayri Müslimlerden oluşan kişilerinin dilencilik yaptığı bilinmektedir. Yardımlaşma ve dayanışmayı esas alan vakıf anlayışı ve kurumlarının bu gelişmelerde çok önemli bir etkisi vardır. Osmanlıların kurduğu bu sosyal ve iktisadi sistemin uzlaşmaya dayalı olduğu söylenebilir. Şehirlerdeki esnaf ve ticaret örgütlenmesi lonca, gedik ve uhuvvet sistemi içinde gerçekleştirilmekteydi. Ticaret yapanlar için kâr haddi genelde esnaf örgütleri ve yöneticilerin uzlaşmasıyla %10 civarındaydı. Kadıların narh uygulamalarını istisna olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır (Genç, 2000).

Osmanlı dünyasında mutlak mülk sahibi olarak toprak devletin, tasarruf mülkiyeti ise üretici köylünüdür. Osmanlı çiftlik sisteminde dışarıdan işçi çalıştırmadan herkesin kendi aile büyüklüğünde bir “optimal ekonomik ünite” olarak işleyebileceği kadar toprağı söz konusudur. Topraksız köylü makbul görülmez, ancak aile kendisine tahsis edilen toprağı imar ve tımar ederek üretime katılmak durumundadır. Toprağı bol ve ağalık sistemi hoş karşılanmayan bir sistemdir, dolayısıyla tarımsal alanda ücretli işçilik pek yaygın değildir.

Osmanlılar Avrupalılarla mukayese edilirse, çok az vergi alırlardı, o nedenle halkın vergi yükü oldukça düşüktür. Osmanlılar fethettikleri yerlerde vergi yükünü mümkün olduğu kadar alt düzeyde tuttular. Halkı “Hakkın emaneti” olarak gördüler ve gereği üzere değer verdiler. Osmanlılar Avrupa’da feodalizmi ortadan kaldırdılar. Batılı tarihçilerin tespitlerine göre Osmanlılar Balkanlar’a, Avrupa’ya sosyal devrim getirdiler (Braudel, 1996). Ekonomik, kültürel, sosyal ve dini alandaki haklarını teminat altına alıp, geniş anlamda özgürlüklerini tanıdıkları için Balkan halkları Osmanlıları kısa zamanda gönülden benimsedi ve uzun yıllar bağrılarına bastı.

Osmanlıların iktisadi anlayışlarında şehir ve bölgeler arası ticaret ve mal mübadelesi serbesttir; ancak önce içerideki ihtiyaçlar giderilecek, sonra ihtiyaç fazlası bölge dışı ya da yurt dışına mal ve hizmet ihraç edilebilecektir. Verginin toplanması ve harcanmasında da benzer bir durum geçerlidir. Öncelikle yerel halkın ihtiyaçları giderilecek, yerel düzeyde refah ve huzur sağlanacak, sonrasında da merkezi devletin gücü ve zenginliğine destek olacak şekilde bir uygulama söz konusudur. Bu süreçte kimsenin hak ve hukukunun çiğnenmeden (kul hakkından kaçınma) adalet ilkeleri çerçevesinde bu işlerin deruhte edilmesi yerel düzeydeki hisbe görevlileri ve yöneticilerin en önemli sorumluluklarının başında gelmektedir.

Kapitalizm ve sanayileşmenin batıda maddi zenginlik doğurduğu konusunda şüphe yoktur. Osmanlı dünyasında ise herkesin “asgari düzeyde temel ihtiyaçlarını sağlama ve dini özgürlük temelinde adalet ve huzur iklimi içinde normal ve istikrarlı hayatını devam ettirme” iktisat ve medeniyet anlayışının temeli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte başta emek sömürsü olmak üzere küresel düzeydeki sömürgecilik faaliyetlerinin Osmanlı iktisat ve medeniyet tasavvurunda yer almazken batının modern büyüme ve sanayileşme sürecinde önemli önceliklerden biri olduğu bilinmektedir. Osmanlı dünyasında kesimler arası adaletsizliğe dayalı paylaşımına bağlı uçurumlardan ziyade istikrar ve denge esas iken, modern batı kapitalizminin özünde eşitsizlik, dengesizlik ve sömürgecilik ve emperyalizm sistemin özünü uyumlu bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Bulut, 2009).

Emek ve insan sömürsünün batılı modern ekonomik büyüme ve sanayileşmenin en önemli temeli olduğu bilinmektedir. Modern sanayileşme ve büyüme sürecinde İngiltere’de erkek işçilerden sonra kadınların ve çocuk yaştaki işçilerin Manchester ve Londra’daki fabrika tezgâhlarına sürülüp kâr maksimizasyonu için ucuz işçi olarak istihdam edildiği bilinmektedir (Marx, 1867). Hem ülke içindeki emeğin aşırı kullanımı ve hem de başta köle emeği olmak üzere dışarıdan türlü yollarla tedarik edilen üretim faktörlerinin büyüme ve sanayileşme sürecine nasıl dâhil edildiği erbaplarının malumudur. Osmanlı dünyasında batılı anlamda bir sanayileşme ve büyümenin gerçekleşmemesinin en önemli, nedeni, Osmanlıların bu sürecin doğuracağı dengesizlik ile birlikte ortaya çıkabilecek sosyal maliyeti göze alacak bir akıl, irfan ve vicdan duygusunun bu medeniyet coğrafyasında neşv-ü nema bulamamış olmasıdır denilebilir (Tabakoğlu, 1994; Genç, 2000; Bulut, 2009; 2011).

Osmanlılarda sadece insanların değil hayvanların bile hakları gözetilmiştir. Her aileye birer çiftlik tahsis edildiği belirtilmişti. Bu çiftliklerde zulme maruz kalmadan yıllık ortalama bir çift öküzün sürebileceği arazi miktarı 100–150 dönüm kadardır. Fazlasını bir çift öküz süremez. İşte onun için her aileye bir çift öküzün sürebileceği kadar yer tahsis edildikten sonra, öküzlerin çalıştırılmasıyla ilgili Osmanlıların fermanlar yayınladıkları görülmektedir. Bu hayvanlar “güneşin doğumundan sonra belli bir irtifa kazandıktan sonra çiftte sürülebilir, öğlen belli bir süre dinlendirilir ve ikindi vaktinden sonra çift sürme durdurulur” şeklindeki düzenlemeler dikkat çekicidir. Hayvanın bile çalışma saatini düşünen akıl ve vicdanın insanoğlunun istihdamında ne kadar dikkatli olacağı herkesin kolaylıkla fark edebileceği bir konudur. Dolayısıyla Osmanlılarda batılı kapitalist anlamda bir iktisat ve medeniyet zihniyeti

olmadığından bu gelişmelerin doğuracağı sosyal, iktisadi ve insani maliyetin göze alınmadığı buna karşılık tabii ve doğal büyüme seyrine devamın tercih edildiği anlaşılmaktadır. Yani batıda modern dönemde her alanda hızlı değişim ve büyüme öncelikli olarak benimsenirken Osmanlı dünyasında istikrar içinde insan, toplum ve diğer varlıklarla barışık normal büyüme ve gelişme yolu tercih edilmiştir. Dolayısıyla Batı Avrupa’da modern kapitalizmin doğuşu ve gelişimi sürecinde “sadece kendi çıkarına odaklanan” homo economicus (ekonomik adam) kıtalararası sömürgeciliği meşru gören bir anlayışa dayalı iktisat ve medeniyetini inşa ederken aynı dönemlerde (1450–1850) Osmanlı dünyasında altruist (diğerkâm insan) kendisi ve çevresi ile barışık din, dil ve kültür ayırımı yapmadan kardeşlik, özgürlük, adalet ve merhamet temelinde herkesin insanca yaşayabilmesi yanında diğer varlıkların da hak ve hukukunu gözeterek dengeli ve sürdürülebilir bir iktisat ve medeniyetin devamını sağlayabilmiştir (Tabakoğlu, 1994; Bulut, 2017).

19. yüzyılın ortalarından itibaren özgüvene dayalı gidişattan vazgeçildiği ve deyim yerindeyse özgüvenin yitirilme emarelerinin ortaya çıkmaya başlaması ve hatta sınırlı da olsa Avrupa’ya dönük bir aşağılık kompleksinin tezahürlerinin belirginleşmeye başlamasıyla siyasi alandaki Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) hareketlerine paralel olarak iktisadi alanda da başta ticaret (1850–Ticaret Kanunnamesi), (ilk Anonim şirket olan Şirket-i Hayriye, 1856), tarım (1858–Arazi Kanunnamesi) ve maliye (1869–Maliye Nizamnamesi) alanındaki modernleşme eğilimlerinin ortaya çıktığı ve sistemde klasik kadim geleneğe bağlı değişim özelliğini giderek kaybetmeye ve yeni bir medeniyet tasavvuruna (batı) bağlı değişikliklerin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu noktada Osmanlı dünyasında ilk dış borç (1854), ilk faizli banka (1856), ilk borsa (1866) ve ilk modern sigorta şirketi (1892) gibi kurumların ve olguların yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp yaygınlaşmaya başladığının altını çizmek gerekir.

Arnold Toynbee’ye (1957) göre Osmanlı durdurulmuş bir medeniyettir. Bunun önce 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha çok dış dinamiklerin, 20. yüzyılda da daha çok iç dinamiklerin etkisiyle gerçekleştiği düşünülebilir. Osmanlı medeniyeti durdurulduktan sonra geriye batıyı ve onun medeniyetini izlemek ve onun etkilerine maruz kalmanın önündeki engellerin de önemli ölçüde kalktığı söylenebilir. Dolayısıyla Osmanlı’nın durdurulması veya tarihten çekilmesiyle belki de en önemli engel ortadan kalktığı için gün be gün dünyayı etkisi altına alan modern batı iktisat ve medeniyetinin yüzyıl

aradan sonra günümüzdeki dünyada hâkimiyetinin ne düzeyde olduğu herkesin kolaylıkla fark edebileceği bir gerçekliktir.

İktisat ve Medeniyetle Yüzleşme

Yaşadığımız gerçekler modern batı medeniyetinin ve iktisat anlayışının sorgulanmasını gerekli kılıyor. Elbette her medeniyet gibi batı medeniyeti de kendinden önceki medeniyetlerin tecrübe ve birikimlerini değerlendirerek modern zamanlarda inşa ettiği kendi insanı, değerler sistemi ve dünya görüşüne göre bir iktisat sistemini hayat geçirdi. Bu sistemin adına ister kapitalizm ister başka bir ad verelim, geldiğimiz noktada sistemin maddi zenginlik ve refah sağladığında herkes hemfikir. Ancak bunun belli bireylere, topluluklara ve çok dar bir kesime sağlandığı da bir gerçektir. Dünyanın büyük kesimi iktisaden sıkıntı içindedir. Tarihin hiç bir döneminde bu sayıda insan nüfusu bu kadar büyük sıkıntılarla karşılaşmamıştır denilebilir.

Her ne kadar bazı düşüncü ve bilim insanlarına göre liberal batı kapitalizmi insanlık için tek ve son ümit olsa da (Fukayama, 1989) batı merkezli iktisat ve medeniyet anlayışının yukarıda da işaret edilen belli başlı sorunlar ve ortaya çıkan bu sürecin çaresinin son zamanlarda yeniden yükselen doğu olduğu konusunda fikirler de ortaya çıkmıştır (Frank, 1998; Pomeranz, 2000). Özellikle yirminci yüzyılın sonlarından itibaren doğuda Çin'in öncülük ettiği ekonomik büyüme havzasının yeni bir iktisat ve medeniyet tasavvuru olarak değerlendirilebilir mi ve burada bahsedilen insanlığın karşılaştığı sorunlara çözüm üretmek için gelecek için ümit verici bir alternatif olarak görülebilir mi sorusu en önemli sorulardan biridir. Öyle anlaşılıyor ki günümüz Çin'i modern batıda inşa edilen iktisat ve medeniyetin izini süren bir taklit gibi tezahür etmiştir. Öyleyse ikinci önemli soru yaşayan medeniyetler içinde bu anlamda alternatif medeniyet havzası neresi olabilir?

Elimizdeki veriler tarihte olduğu gibi yine insanlığın ümidi yeniden bereketli hilal merkezli ipek yolu havzasını da etkisi altına alan doğu-batı ve kuzey-güney eksenli işbirliği, yardımlaşma ve dayanışmayı esas alan, barış ve adaletin hâkim olduğu ve tüm insanlar için "yaşanabilir yeni bir dünyanın" medeniyeti ve iktisadını inşa edilebileceği bir havza olarak değerlendirilebilir. Tabiatıyla bunun için öncelikle bu havzadaki ülkelerin ve toplulukların başta iktisadi alan olmak üzere diğer alanlarda da kendilerine çekidüzen vermesi ve kendi aralarındaki işbirliğini sağlaması önemli bir önceliktir. Gelecekte ümitli olmak için bereketli hilal havzasının merkezinde yer alan Türkiye'nin Akdeniz ve çevresindeki ülkeler başta olmak üzere Kuzey Afrika, Batı Asya, Karadeniz ve Balkanları kuşatan doğu-batı, kuzey ve güney

eksenli bir iktisadi, kültürel, bilimsel, sosyal ve siyasal işbirliği bu süreçte önemli bir rol oynayabilir. Türkiye'nin son yıllarda başta dünyadaki insani yardımlar olmak üzere bölgesel ve küresel düzeyde yaşanan haksızlık ve insan hakları ihlalleri konusundaki insani çabaları bu konudaki ümitleri arttırmaktadır. Bu işbirliği medeniyet havzasına doğudan Endonezya–Malezya–Pakistan–Hindistan–İran–Mısır–Nijerya–Sudan'dan Fas'a kadar kadim ipek ve baharat yolu güzergâhındaki ülkelerin katılımıyla tarihte olduğu gibi yeniden üretim, mübadele ve paylaşımaya dayalı herkes için nimet–kölfe dengesinin esas olduğu refah ve barışın sağlandığı ve temel ihtiyaçların temin edildiği iktisat ve medeniyetin temelleri oluşturulabilir (Bulut, 2016; 2018).

Elbette medeniyet alanındaki atılımların uzun soluklu olarak değerlendirilmesi gerekir. Ancak Türkiye'nin tarihi–coğrafi birikimi ve bereketli hıal havzasında yaslandığı medeniyet mirası ile son yıllarda ekonomik, kültürel, sosyal, bilimsel ve siyasal alandaki istikrarlı yükselişi bu konuda bir yerden başlanmasının da gereğini ortaya koymaktadır. Müslümanların tarihte kurduğu medeniyette tüm tüccarlar, çiftçiler ve zanaatkarlar özgür insanlardı. Bu sistemde maddi refah ve manevi felah birlikte dikkate alınıyordu. Modern batı medeniyetinin yükselişi ve iktisadi olarak dünyaya hâkimiyeti genişledikçe Müslümanların sahip oldukları bazı avantajları kaybetmelerine karşı içlerinde deruni huzuru, sükûneti ve saadeti belli ölçüde devam ettirdikleri aşikârdır. Bu yönüyle belki modern batı uygarlığı iktisadi alanda gösterilen başarılarla bağlı olarak maddi refah anlamında bazı avantajları elinde bulundurmakla birlikte, insanın diğer yarısını oluşturan felah boyutundaki iç huzuru, sükûneti ve saadeti ne kadar yakaladığı konusu önemli bir tartışma konudur. Dahası modern batı insanı ve toplumlarının bu iç çelişkileri yanında son dönemlerde, özellikle son üç yüz yıllık dönemde sömürgecilik, işgaller ve savaşlar üzerine kurdukları iktisadi zenginlik ve sermaye bolluğundan mahrum bıraktıkları insanlara karşı vicdani hissiyatları önemli bir gündem maddesidir. Bir adım sonrası kurdukları sistemin sürekli olarak belli aile ve sınıfların lehine birikim sağlaması ve gelir dağılımının bozulmasına bağlı olarak giderek dengenin merkez güçler lehine değişmesi, doğanın ve çevrenin tahrip olması karşısında bunun ne kadar sürdürülebilir olduğu konusu önemli bir tartışma konusudur. Yani Müslümanların bin beş yüz yıla yakın Mekke–Medine–Kudüs–Şam–Bağdat–Kahire–Kurtuba–Merv–Semerkand–Bursa–Üsküp–Saraybosna–İstanbul eksenini başta olmak üzere İslam medeniyetinin (dar-ül İslamın) neşv-ü nema bulduğu yerlerde kurulan iktisadi ve sosyal sistemin ayırt edici vasfı insan ve toplum planında madde ile mana, refah ile felahın birlikte düşünülmesi ve buna göre üretim,

tüketim, paylaşım, dayanışma, yardımlaşmayı esas alan ve uzun süre herkesi kuşatan denge esaslı sürdürülebilir çevre ve diğer varlıklarla barışık bir sistemin inşa edilmiş olması en önemli avantaj olarak değerlendirilebilir.

Bencil ve sadece kendi çıkarı peşinde koşan “ekonomik adamın” şekillendirdiği modern dünyanın maddi alanda belli bölgelere belli düzeyde mutluluk ve refah getirdiği bir hakikattir. Özellikle ekonomik anlamda Kuzeybatı Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Kore ile Japonya bu çerçevedeki bölgelere örnek verilebilir. Ancak bundan sonraki temel soru eğer Çin ve Hindistan başta olmak üzere Asya ve Afrika’daki diğer ülkeler modern batı uygarlığının iktisat anlayışını izleyerek geleceği şekillendirmeye kalkarsa insanlığın ortak birikimi olan medeniyetin geleceği ile ilgili ciddi endişeler var demektir. Bu noktada daha güzel bir gelecek için homo economicus yerine diğerkâm (altruist), diğer varlıkların da hayat bulmasını temin eden, üretim ve tüketimde sürdürülebilirliği esas alan paylaşımcı insanın devreye girmesi gerekmektedir. Üçüncü sektör olan vakıf sektörünün bu noktada özellikle nimetlerin paylaşılması ve zayıf olanların daha yakından gözetilmesi başta olmak üzere iktisadi anlamda önemli katkıları söz konusu olabilecek potansiyele sahiptir. Birçok vakıf türü yanında para vakıfları mirası da özellikle faizsiz finans sistemi açısından hayati düzeyde önemli bir birikim ve tecrübeye işaret etmektedir (Bulut, 2019). Bu konuda bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı mirasının en önemli temsilcisi Türkiye başta her türlü kul hakkı, haksızlık ve sömürüden uzak İslam ekonomisi ve faizsiz finans sistemi alanında öncülük edebilecek birikim ve mirasa sahip bereketli hilal havzasında ve dünyadaki nadir ülkelerden biridir.

Belli Başlı Yaklaşımlar

Medeniyet fikrine dayalı yeni bir dünyanın inşa edilmesi konusu bu coğrafyada uzun yıllara sâri tartışmaların yapıldığı konuların başında gelmektedir. Son yıllarda bölgesel ve küresel alandaki gelişmelere paralel olarak bu alandaki tartışmalar yeni boyutlar kazanmıştır. Medeniyetler beşiği Akdeniz havzasındaki iki ülke Türkiye ile İspanya “Medeniyetler İttifakı”ı alanında öncülüğü üstlenen iki ülke oldu. Türkiye’de medeniyet ile ilgili tartışmalarda merkez ülke (Türkiye doğu-batı arasında merkezdir) ile köprü ülke (Türkiye doğu ve batı arasında bir köprü) metaforu konusunda da farklı tercih ve yaklaşımlar gündeme gelmektedir. Bunlara medeniyetler mozaiği yaklaşımı da eklenebilir. Bununla birlikte medeniyet tasavvurunu kuvvetle benimseyen (Karakoç, 1978) fikir ve düşünce insanları olduğu gibi bu yaklaşımı yetersiz bulan, buna karşılık daha kuşatıcı ve içinde barındırılan tehlikenin de

farkında olarak yeni bir yolla ilerlemek gerektiğini ifade eden düşünürler de bulunmaktadır (Özel, 1998).

Medeniyet olgusunun içeriği ve kapsamına ilişkin farklı yaklaşımlara rastlamak da mümkündür. Bir yaklaşıma göre dünyada tek bir medeniyet vardır ve bu bütün insanlığın ortak birikimidir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde bugünkü modern batı medeniyeti kendinden önceki bütün medeniyetlerin birikimi olarak ortaya çıkmıştır. İkinci yaklaşıma göre dünya üzerinde “farklı medeniyetler”ler vardır ve bunlar farklı tarihlerde farklı kültür ve coğrafyalarda, farklı havzalarda, farklı medeniyetler olarak ortaya çıkmışlardır. İngiliz tarihçi Arnold Toynbee (1957) dünya üzerinde yirmi altı farklı medeniyetten söz eder ve batıların modern zamanlarda bu medeniyetlerin birçoğunu ortadan kaldırdığını ve yıktığını tespit eder. Burada Toynbee modern batı medeniyetinin “yok edici, yıkıcı özelliğine farklılıklara tahammülsüzlüğüne” vurgu yapar. Farklı medeniyetlere örnek olarak; Çin Medeniyeti, Hint Medeniyeti, İslam Medeniyeti, Aztek Medeniyeti verilebilir. Burada İslam medeniyetinin açık, kuşatıcı özelliğini hatırlamakta yarar vardır. Buna karşı Çin ve Hint Medeniyetleri içe kapalı ve ancak bu kapanma ile tarihte kendilerini koruyabildikleri görülmektedir. İslam medeniyetinin ise dışa açık ve öteki ile yüzleşmek ve karşılaşmaktan çekinemeyen özelliği ile ön plana çıktığı görülmektedir. Diğerleri ile karşılaşmaktan çekinmek şöyle dursun bilakis diğer medeniyetlerle karşılaşma ve kendine güven içinde İslam medeniyetinin diğerlerini etkileme özelliği dikkat çekmektedir. Tarihsel süreçte İslam medeniyetinin gelişmesinde ticari ve iktisadi etkileşimin belirgin etkisinin olduğunu vurgulamakta yarar vardır.

Modern batı uygarlığının oluşumunda Antik Yunan ve Roma mirası ile Hıristiyanlığın etkisi yukarıda belirtilmişti. Batıda Avrupa'nın ortaçağdan çıkışı (İstanbul'un fethinin etkisi ile Osmanlı) ile birlikte rönesans ve reform alanındaki gelişmelerde (Endülüs) İslam medeniyetinin etkisi göz ardı edilemez. Endülüs'teki bütün kaynaklar Arapçadan Latinceye sonra İngilizce, Fransızca, Almancaya çevrilmiştir. Oysa bu gelişmeler genelde batılılar tarafından görmezden gelinmektedir.

Her ne kadar İslam dünyası hak ettiği düzeyde yer almasa da son dönemlerde batıda, özellikle de Amerika'da, sınırlı da olsa doğuya daha soğukkanlı ve tutarlı yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Jack Goody (1976), Bryan Turner (1994), Andre Gunter Frank (1998), Kenneth Pomeranz (2000), Marks (2007) ve Samir Amin (2018) gibi sosyal bilimciler bu konuda zikredilmeye değer niteliklerde çalışmalar gerçekleştirdiler. Filistinli

bir batılı olarak Edward Said'i (1978) de bu süreçte unutmamak gerekir. Bu düşünür ve araştırmacıların ortak özelliği, batı ya da daha doğru bir ifadeyle Avrupa merkezci (Eurocentric) bakıştan belli bir nispette kurtulmuş olarak medeniyet meselelerine bakabilmeleridir.

Her ne kadar Avrupa merkezcilik (Eurocentrism) izleri bu sürece katkı sağlayan batılı yazarlarda da görülsede, batı uygarlığının bir evresinde başta merkezin batıdan doğuya kayması üzere iktisadi gelişmelerde önemli bir değişim ve dönüşümün yaşandığının altı çizilmiş olmaktadır. Günümüzde hâlâ iktisat, medeniyet ve bilim tarihi yazımı batı ve özellikle Avrupa merkezli bir yaklaşım içinde devam ederken bu sorgulayıcı yaklaşımların ortaya çıkması bilim ve araştırmacılar açısından da bir sorgulama ve analiz etme cesareti doğurması açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Bu durum başka medeniyet havzaları gibi özellikle de Osmanlı gibi modern zamanlarda yaşamış ve geniş bir coğrafyada uzun bir süre devam etmiş, her ne kadar bil fiil durdurulmuş olsa da yaşadığımız medeniyet coğrafyasında bil kuvve (potansiyel olarak) var olan ve hâlâ da birçok alanda etkisi hissedilen bir iktisat ve medeniyetin doğru anlaşılması ve anlatılması açısından da ayrı bir önemi haizdir.

Yaşadığımız coğrafyada iktisat ve medeniyet tarihi ile ilgili derslerde okutulan kitaplar da dahi Osmanlı gerçekliğinden uzak bir yaklaşım hâlâ varlığını sürdürmektedir. Oysa Osmanlı realitesini atlamak, bu coğrafyanın, günümüz Anadolu, Ortadoğu, Akdeniz, Karadeniz havzaları ve Avrupa'nın yarısı için altı yüz yıllık tarihin eksik anlaşılması demektir. Osmanlıların bu kadar uzun süre yerleştikleri ve hayat sürdürdükleri coğrafyalarda kurdukları ve geliştirdikleri iktisat ve medeniyetle bu kadar farklı kültür, din, millet ve toplulukları bir arada barış ve huzur içinde yaşatabilmiş olmaları günümüz ve geleceğimiz açısından önemli bir tecrübe birikimidir. Bundan yararlanabilmek için öncelikle bu gerçekliğin iyi bilinmesi, anlaşılması ve anlatılması gerekmektedir.

Avrupa merkezci bakış ile anlatılan, 1500'lü yıllarda Avrupalıların Asya'ya ve Amerika'ya ulaşması ile Osmanlı iktisadi gerilemesi ve medeniyetinin durağanlaştığı şeklindedir. Oysa bu dönem aynı zamanda Osmanlıların da yükselişinin görüldüğü ve genişlemeye devam ettikleri bir dönemdir. Batıda milli devlet oluşurken, imparatorluklar çözülürken Osmanlı imparatorluk olarak milli devletler karşısında yükselen bir güç oldu. Medeniyet tarihçileri ve iktisatçılar için bunun nasıl olduğu hâlâ cevaplanmamış önemli bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Batıda milli devlet ortaya çıkıp yükselirken, imparatorluk olarak dünyada belki de yükselen ender güçlerden biri de Osmanlı devleti ve medeniyetiydi. Aslında Osmanlı devleti bir Avrupa devleti,

daha doğrusu Avrupa'da Balkanlarda yeniden kurulmuş bir imparatorluktu (İnalçık, 1997). Yani Osmanlı İmparatorluğu Asya'daki devlet, millet ve medeniyetlerden birçok mirası tevarüs edip devralmakla birlikte bir Avrupa'nın ve onun tarihinin en önemli aktörüdür. Avrupa'nın bu anlamda bile Avrupa merkezci bakış açısıyla Osmanlıya mutlaka yer vermesi gerekiyorken, o yazımda bile yok varsayılmaktadır (Bulut, 2011).

Bu Avrupa merkezci bakış açısının sosyal bilimler açısından neyi içeriyor olduğu ciddi bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Yüzyılı aşkındır, özellikle de Max Weber'in öncülük ettiği düşünce sisteminde öyle anlaşılıyor ki, Avrupa ve batı merkezci bakış açısıyla batı yenilikçi, becerikli, hareketli, akılcı, rasyonel, disiplinli, düzenli, özgüvenli, mantıklı ve duyarlı; doğu ise cahil, taklitçi, pasif, akılcı olmayan, irrasyonel, tembel, densiz, doğal, mantıksız ve duygusal olarak tavsif edilmekte ve Osmanlılar da bu çerçevede doğulu olarak görülmektedir. Yine batı medeni, demokratik, özgür, anlayışlı, dürüst, bağımsız, işlevsel, akıl odaklı; doğu ise barbar, otoriter, çocuksu, bağımlı, işlevsiz, beden odaklı, esir, despot anlayışsız. Batı ahlaki ve ekonomik olarak ilerlemeci, doğu ahlaki olarak geri, ekonomik olarak durağan vesaire. Peki bu algı ve düşünce sistematigi Max Weber'de böyle de Karl Marx'ta farklı mı acaba? Sosyal bilimler alanında modern batı iki köklü düşünce geleneği olarak Weberyen ve Marksist geleneği bilim ve düşünce tarihinde yer almakta ve hemen hemen tüm sosyal olay ve olgular buna göre açıklanmaya çalışılmaktadır. Başta medeniyet ve iktisat olmak üzere kapitalist değişim ve dönüşüm, teknoloji ve sosyal teoriler biri altyapı ve çevre koşullarının (Marksist gelenek) değişimi temelinde diğeri de din, düşünce ve zihniyet değişimi temelinde (Weberyen gelenek) açıklanmaktadır.

Marx kapitalizmin en güçlü eleştirisini yapıyor. Yukarıda doğu ve batıya ilişkin anılan tanımlamalar ve kavramlar Weberyen anlayışla beraber Marx'ın da önemli kavramlarıydı. Batıyı kendi içinde eleştiren 19. yüzyıl Marksistleri, başta anti-kapitalist Karl Marx olmak üzere onların da Avrupa merkezci olduğu görülmektedir. Marx da eserlerinde doğuyu pasif batıyı aktif olarak gösterir; Asya tipi üretim tarzı ve yapılanma biçimi kavramlaştırması üzerinden, Avrupa'nın orta çağda geride bıraktığı feodal yapılanmayı doğunun modern zamanda da üzerinde taşımaya devam ettiğine inanır.

Bu bakış açısı ile yüzleşmeden işin içinden çıkıp yeni, doğru ve tutarlı bir yol bulmaya imkân görünmemektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Avrupa merkezci bakışına ve tanımlamalara dayalı bu medeniyet ve iktisat

tasavvurundan sıyrılamazsak insanlık için yeni, adil, barışçı ve daha güzel bir gelecekte söz etmek zordur, hatta imkânsızdır.

Günümüz Avrupa ve Amerika'sında ve diğer bazı ülkelerdeki olaylar, can sıkıntısı kaynaklı cinayetler ve katliamlara bakılırsa bunun neden böyle olduğu sorusunun cevabı zaten anlaşılmış olur. Batı mantığının bize düşündürdüğü o "insanın" bir nedeni ve hastalığının olduğudur. Böylece bir masumiyet gündeme gelmektedir. Dünyadaki bazı ülkelere demokrasi getirmek adına doğrudan müdahale etme ve gerekirse savaş açmak suretiyle binlerce masumun ölümüne neden olmak ve oralarındaki kaynakları kontrol etmenin maliyetini o ülkelerdeki masumlara yüklemeyi her zaman bilimsel olarak açıklama imkânı vardır. Ancak bu açıklamada vicdan, izan, irfan yoktur, bu bakış açısında akıl ve rasyonalite olabilir, ancak ruh yoktur. Bu medeniyetin yaklaşımında batı dışına bakışta büsbütün böyledir; Ortadoğu'ya bakış, Asya'ya bakış, Afrika'ya hatta Amerika'ya (güneyine özellikle) bakış böyle gibi gözükmektedir.

Peki, bu düşünce, tasavvur ve bakış açısı ne zaman ortaya çıktı? Genel olarak ittifak edilen dönem olarak Avrupa merkezli ulusların dünyaya açılmaya başladığı 15. yüzyılın sonlarından itibaren olduğu söylenebilir. Avrupalı beyaz adam bu dönemlerden itibaren dünyaya, batıya (Amerika) ve doğuya (Asya) medeniyet götürmeye ve iktisadi değişim ve dönüşüm sağlamaya başladı. Kendisini bu konuda güya vazifeli olarak gördü. Oysa örneğin daha önce Osmanlılar Hint denizini kontrol ediyorlardı ve buradaki her topluluk ticarete ve ekonomik faaliyetlere pazar anlayışı içinde serbestçe katılabiliyordu. 15. yüzyılda Avrupalılar buraya gelene kadar Osmanlılar gidip oralarla fazla ilgilenmediler. O dönemlere kadar ilgileri doğudan daha çok batıya dönüktü. Çünkü oralarda (Kızıldeniz, Asya) yüzlerce binlerce yıldır devam eden, her kesimden her dinden, her kültürden ticarete katılan insanlar vardı. Fakat Avrupalılar gelince dediler ki bu ticaretin "tekel"ini biz elimize geçireceğiz ve her şey bundan sonra bizim belirlediğimiz yeni kurallara göre olacaktır. Kuralı biz koyacağız, bizim dediğimiz gibi vergi oranı olacak, kim nereyle ticaret yapacak, kim nereye ne götürecektir buna biz Avrupalılar karar vereceğiz (Curtin, 2008).

Portekizliler Asya'ya geldiklerinde ilk olarak herkesin ekonomiye, ticarete, kültüre katıldıkları bu ortamın kontrolünü ele geçirmek ve kendi çıkarlarına göre yönetmek ve yönlendirmekle işe başladılar. Osmanlılar işte bu durum karşısında harekete geçerek, Kızıldeniz ve Asya'ya gidip Portekizlilerin yıllardır devam eden düzen ve sistemi tekellerine almak konusundaki eylemlerini bertaraf edip oraların kadim medeniyet, kültür ve geleneğine bağlı olarak ticaretin ve diğer iktisadi ilişkilerin devam etmesini sağlamak için gayret

gösterdiler ve Portekizlilerle mücadeleye girişmek zorunda kaldılar (Casale, 2010). Osmanlıların Asya'ya yönelmesi, Suriye, Mısır ve İran seferleri ve arkasından Hint denizinde Portekizlilerle mücadeleye girişme nedenleri Avrupalıların insani, tabii, fitri, izan ve basiretli tüccarın ve iş insanlarının rahatça katıldığı ticareti, ekonomiyi o havzadaki yıllara sari oluşan medeniyet ve iktisat ortamını değiştirip herkesin ve her kesimin yararlandığı serbest pazar ortamını bozmaya (ıfsat) dönük teşebbüsleri olmuştur. Daha da önemlisi doğudan, batıdan, kuzeyden ve güneyden mukaddes vazifelerinden olan hac ibadetini yerine getirmek üzere gelen Müslümanların can ve mal güvenliğinin kalmasından dolayı oradaki gelişmelere müdahil olmak durumunda kalmışlardır. Çünkü her insanın “canı, malı, nesli, aklı ve dini” kutsaldır ve yönetimler bu alanlardaki güvenliği temin etmekle meşruiyetlerini devam ettirebilirler.

Portekizlilerin doğuda Kızıldeniz ve Hint yarımadasındaki uygulamalarının benzerini aynı dönemlerde batıda Amerika kıtasında İspanyollar Kızılderili yerlilere karşı gerçekleştirmiştir. İspanyollar Amerika kıtasına ayak bastığı andan itibaren yerli halkına karşı her türlü kaynakları kendi kontrolleri altına alabilmek için hayatı insanlara zindan ettiler. Beyaz adamın erken modern dönemden itibaren Avrupa dışındaki coğrafya ve memleketlerine kendi medeniyetlerini benimsetme sürecinde götürdükleri mikroplar yoluyla ölen insanların sayısı kullandıkları tüfek ve çelikle kıyaslanamayacak düzeydedir (Diamond, 2018). Avrupalıların modern zamanlarda dünyanın diğer coğrafyalarındaki insanlara karşı kendi medeniyetleri ile ilgili tanımlamaları ve arkasından iktisadi alanda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin ve başarılarının bünyelerinin alışkın olduğu ve beraberlerinde taşıdıkları mikroplar ile kullandıkları tüfek ve çelik sayesinde sağlandığının altını çizmekte yarar vardır. Dolayısıyla modern batı iktisat ve medeniyetinin temellerinin atılma sürecindeki ahlaki ve hukuki meşruiyeti sağlayan gelişmelerin daha yakından bir mercekle bakılmasında yarar vardır.

Adam Smith'in “Milletlerin Zenginliği” başlıklı eseri ile başlayan ve daha sonra diğer klasikler ile neo-klasik iktisatçıların üzerinde durdukları “Piyasa-Pazar” sisteminin Avrupa'da ilk defa ortaya çıktığı ve bundan dolayı Avrupa'nın da bu sisteme dayanarak oluşturduğu kurumsal yapı ve özellikle mülkiyet hakları alanındaki özgünlüğü ile dünyanın diğer ülkeleri ve bölgelerinden farklı bir iktisadi gelişme gösterdiği tezi literatürde kuvvetli bir taraftar grubuna sahiptir. Bu sistem sayesinde Avrupalıların toprak, emek ve sermaye kaynaklarını bu sistem sayesinde daha etkin ve verimli kullanmak suretiyle dünyanın diğer bölgelerine karşı daha büyük bir ekonomik

büyüme gerçekleştirdikleri belirtilmektedir. Anakronizme düşmeden Osmanlı pazarına bakıldığında zaman (özellikle ilk zamanlardan itibaren bedesten) bu konuda özellikle erken modern dönemlerde pek bir fark olmadığı anlaşılacaktır. Hatta merkantilist dönem (1500–1800) dikkate alındığında ilgili ülkelerin piyasaya müdahaleleri ve piyasa sisteminden epey uzak uygulamaları yanında Osmanlı dünyasındaki sistemin daha çok “serbest” bir pazar hüviyetinde olduğu iddia edilebilir. Marksist iktisatçılar da benzer bir yaklaşımı benimsemek suretiyle, mülkiyet haklarına dayanarak, feodalizmden sonra erken modern dönemdeki ticaret kapitalizmi döneminde Avrupalıların bu sayede diğer milletlere üstünlük sağladıklarına inanmaktadırlar.

Farklılaşmayı açıklayan ikinci yaklaşım da Malthus’un (1803) nüfus teorisinden hareketle kaynaklarla nüfus arasındaki optimaliteye dayanan görüştür. Asya’da nispeten yüksek düzeydeki nüfusa karşılık Osmanlı’da az nüfus, buna karşılık Avrupa’da kaynakların etkin kullanımıyla uyumlu nüfusun varlığı batıya önemli bir üstünlük sağlamıştır. Clark’ın (2013) nitelikli nüfus yaklaşımı da bu çerçevede değerlendirildiğinde, İngiltere’nin diğer Avrupa ülkelerine göre en avantajlı konumda olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü yaklaşım da Max Weber’in (1905) ortaya koyduğu rasyonalitenin Avrupa’ya has olduğu, diğer toplumların rasyonaliteden mahrum oldukları, dolayısıyla irrasyonel oldukları tezidir. Bu tezin temelde Protestanlık ahlakına dayandığı, dolayısıyla dinde reform ile de ilgili olduğu bilinmektedir.

Bu üç tezin de batı Avrupa’nın dünyanın diğer bölgeleri ile iktisat ve medeniyet açısından farklılaşmasını bütüncül ve tutarlılık içinde açıkladığını düşünmek biraz zor görünmektedir. Çünkü aynı dönemlerde Avrupa’nın dışında hem doğuda ve hem de merkezde yer alan Osmanlı dünyası ile Hint ve Çin’in pazar ve rasyonaliteden uzak olduğunu iddia etmek hiç de rasyonel bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Bu olsa olsa Avrupa merkezci bir yaklaşımın açıklaması olarak değerlendirilebilir. Nüfus konusu ise, bir an için Osmanlı’yı dikkate almasak bile, nüfus açıklamasının Asya için daha büyük avantaj getirdiğini hemen herkes kabul edebilecektir. Çünkü o dönemlerde nüfus bolluğu gerçekten en önemli avantajdı. Mülkiyet hakları konusu ise zaten özellikle İslam hukukundan kaynaklanan nedenler ve İslam gelenegi üzerine bina edilen Osmanlı iktisat ve medeniyeti bu konuda belki de Batı’dan daha avantajlı bile kabul edilebilir. Bu üç açıklama biçiminin Avrupa’nın üstünlüğünü açıklamaya yetmediğinin altını özenle çizmek gerekir ki, bu alanla ilgili önümüzdeki dönemlerde gerçekleştirilecek çalışmalarda doğru yerden başlanılabilsin. Bununla birlikte Avrupa merkezci bakış

açısının iktisat ve medeniyet alanında oluşturduğu algı ve sosyal bilim ve teorilerindeki hâkimiyeti ile var olan paradigmanın etkisi dikkate alındığında bu alanla ilgili çalışma yapacak kişilerin işinin kolay olmadığını bilinmesinde yarar vardır. Ancak hakikati aramak ve ortaya koymak için gayret göstermek omuzları üzerinde sorumlu bir baş taşıyan her ahlaklı ve vicdanlı akademisyen ve araştırmacının da en önemli görevidir.

Gerçekliğe Yakından Bakmak

Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinin bitişine beş yıl kala dünya genelinde üretilen toplam mal ve hizmet 100 trilyon dolara yaklaşırken 1 milyardan fazla insan açlık sınırında hayatta kalma mücadelesi vermektedir. Yılda açlıktan ölen insan sayısı 9 milyon civarında iken 3 milyara yakın insan ise obezdir. Yani bir tarafta açlıktan ölen milyonlarca insan varken diğer tarafta tokluktan hasta olan milyarlarca insanın var olduğu bir iktisat sistemi ve medeniyet dünyasında yaşıyoruz.

İnsanoğlunun modern aydınlanma, demokrasi, insan hakları ve özgürlükler mücadelesindeki uzun mücadelesi sonucunda yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde sahip olduğu maddi imkânlar, kaynaklar, ulaştığı teknolojik düzey ve bilgi birikimi itibarıyla dünya üzerinde yaşayan sekiz milyardan fazla insanın rahatça beslenmesi, barınması, eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanmasına fazlasıyla yetecek düzeyde olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak günümüzde dört milyardan fazla insan bu imkânlardan yararlanamamakta ve insanca hayat sürmekten mahrum bir şekilde ve zor şartlarda hayatını devam ettirmeye çalışmaktadır. Dahası her yıl milyonlarca insan açlıktan ölmekte, savaşlardan ve çatışmalardan hayata veda etmektedir. İçinde bulunduğumuz dönemdeki imkânlarla yaşanan gerçeklikler göz önüne alındığında yaşadığımız gezegende en çok donanıma sahip olan varlık olan insan cinsi için utarılacak bir durumla karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir. Öyleyse başta iktisadi gelişme ve kalkınma olmak üzere modern medeniyetin ulaştığı aşama dikkate alındığında “neden bu durumdayız” diye sormak her düşünen ve sorumluluk sahibi her sosyal bilimcinin en önemli görevidir.

İçinde yaşadığımız modern medeniyet ve iktisat anlayışı son beş yüz yılda inşa edildi. Bu günkü dünyanın medeniyet ve iktisat alanındaki belirleyicileri hiç şüphesiz Batı merkezli (Avrupa ve Amerika) aktörlerinin özellikle son beş yüzyıllık tasarım, çaba ve gayretlerinin sonucu olduğunda kuşku yoktur. Son beş yüz yıldır, özellikle de sanayileşme sürecinde makinenin de kullanılmaya başlandığı son iki yüz yıldır ekonomik büyüme konusunda önemli

bir başarı yakalayan modern medeniyetin hâkim iktisadi aktörleri ve güçleri insan denen varlığın belli bir kesimine refahı sağladığında kuşku olmamakla birlikte, dünyanın büyük bölümüne beklenen huzur ve refahı ne kadar verebildiği konusu önemli bir tartışma konusudur. Modern medeniyette iktisadi büyümede ulaşılan başarılarla ve belli coğrafya ve ülkelerdeki tüketim çılgınlığına rağmen paylaşma, yardımlaşma ve dayanışmanın zayıflaması, adaletsizliğin yaygınlaşması, her geçen gün gelir dağılımının bozulmasıyla mevcut durumun iyiye gideceğine yönelik umutlar konusunda en azından Batı merkezli aktörlerden ümidin her geçen gün azaldığını söylemekte yarar vardır.

Kadim medeniyet ve iktisat anlayışı ile modern medeniyet ve iktisat anlayışı arasındaki en belirgin farklılaşma insan, toplum, çevre, doğa ve kurumların anlam ve fonksiyonları ile onlara yüklenen anlam alanında ortaya çıktı. Hiç şüphesiz batıda inşa edilen modern medeniyetin şekillenmesinde iktisat (ekonomi) özellikle belirleyici oldu. Modern birey ve toplumu önceki dönemlerden ayıran en belirgin özellik diğer birey ve toplumlar yanında diğer varlık âlemi ile kurulan ilişki biçimindeki değişim ve dönüşümdür. Bu noktada önceki kadim dönemlerle kıyaslandığında modern birey ve toplumun kendisinde gördüğü (belki de vehmettiği) güç ve iktidardaki değişim ve dönüşümdür. Modern bireyin ve onun oluşturduğu modern toplumun her şeyi kontrolü altına almaya ve sahiplenmeye çalışan bir varlığa dönüştüğünü, bunun süreç içinde iyice belirginleştiğini, son dönemlerde karşılaşılan sorunlara bakıldığında bunun net bir şekilde ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Kurumsal alanda aile başta olmak üzere kurumsal yapılarda modern zamanlarda bir değişim ve dönüşüm yaşanmaktadır. Toplumun en önemli kurumu olan ve hane halkının hayat alanını tarif eden aile büyük tehlikelerle karşı karşıya bulunmaktadır. Toplumların ve ülkelerin en önemli kurumu olan aile kurumunun korunmasında ahlaki değerlerde uzlaşma gerekmektedir. Oysa son dönemlerde cinsiyet eşitliği de dahil bir çok alanda sınır tanımayan ve özgürlüğü herhangi bir ortak değer ve ahlâk ölçüsünü dikkate almadan dilediğini yapma olarak algılayan bireylerin aileyi tehdit eden ve toplumların geleceğini tehlikeye atan gayri tabi eğilimlerin yasalaşması gelecek nesiller ve toplumlar için endişe verici bir durumdur.

Firmalardaki tekelleşme eğilimleri, fiyat ve miktar kartelleri oluşumu ve daha da önemlisi 2008 krizi sürecinde görüldüğü üzere anonim şirketlerde bazı şahısların elde ettiği haksız kazançlar ve sonrasında devlet desteği ile –ki bu halkın vergileri ile demektir– seçilen bazı firmaların kurtarılması için hazineden trilyon dolarların tahsis edilip verilmesidir. 21. yüzyılın başlarında

yaşanan bu kriz aynı zamanda varolan iktisadi sitemin kriz dönemlerinde bazıları kaybederken bazılarının yasal koruma ile ne düzeyde haksız kazanç ve servet transferleri gerçekleştirdiğini göstermiştir (Sachs, 2011).

Devletler, belli grup ve çıkar çevrelerinin haklarını korurken büyük halk kesimleri ihmal edilmektedir. Merkantilist (ticaret kapitalizmi) dönem İspanya, İtalya, Portekiz ve Hollanda'sından başlamak üzere endüstri döneminin (sanayi kapitalizmi) İngiltere, Fransa, Almanya, Japonya ve ABD'sine kadar devletlerin kamu borçlanmaları yoluyla belli grup ve sınıfları korumaya mazhar ve destekleyen ana organizmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Son iki yüzyıllık tarihe bakıldığında gelişmiş zengin ülkelerin kamu borçlanması yoluyla büyük gelir ve servet transferlerini gerçekleştirdiğini görüyoruz (Pikety, 2018).

Sistem bir tarafı zengin ederken bir tarafta açlıktan ölen insanların sayısı her geçen gün artmaktadır. Doğal denge bozulmuş, tabiat ve çevre kirlenmiştir. Gelinek noktada sadece bu varlık değil, yaşadığımız gezegende insanlarla beraber yaşayan diğer varlıkların hayatlarının da tehlike altında olduğu konusunda ciddi bulgularla karşı karşıya bulunuyoruz. Çevre ve doğanın tahribatıyla yeryüzü kirlendi, deniz ve okyanuslar çöplerle doldu ve gökyüzü ozon tabakasının delinmesiyle tahrip edildi. Doğada yaşayan belli başlı hayvan türlerinin kirlettiğimiz çevre ve doğadan dolayı nesillerinin tükenip yok olma tehlikesiyle karşı karşıya buldukları herkesin malumdur. Süreç bu hızla devam ederse çok değil elli yıl sonra bugünkü dünyanın bambaşka ve yaşanamaz bir dünya olacağını ileri süren batının kendi içinden bilim insanları da giderek seslerini yükseltmeye başladılar (Raworth, 2018). Modern bireyin en önemli özelliği daha hızlı ve çok tüketerek daha mutlu olacağını zannetmesidir. Maddi alanda tükettikçe daha mutlu olacağını zanneden bireyler gittikçe kendisine, topluma ve tabiata yabancılaşma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Özgürlük, kardeşlik ve eşitlik vaadiyle yola çıkıldı, ancak kardeşlik ve eşitlik unutulduğu gibi, bunların yanında olması gereken adalet, ahlâk ve merhamet modern medeniyetin iktisat tasavvurunda esaslı bir biçimde hiç gündeme gelmedi.

Günümüzde hemen hemen tüm gelişmiş zengin ülkelerin yıllık reel üretimlerine (milli gelir) yakın hatta ondan daha fazla borçları bulunmaktadır. Bu süreç özellikle son iki yüzyıllık medeniyet ve iktisat anlayışı ile sürecin sonucudur. Sanayi devriminin Merkez ülkesi kabul edilen İngiltere'de 19. yüzyılın başlarında (1810 yılında) milli gelirin % 180'i olan kamu borcu 20. yüzyılın ortalarında (1950 yılında) % 200'lerin üzerine çıkmıştır (Pikety, 2018: 134). Günümüzde de İngiltere'nin kamu borcu milli gelirin % 100'lere yakın seviyesindedir. Fransa'nın günümüz itibarıyla kamu borcu

yıllık milli gelirin % 100'ünü geçmiştir. Dünyanın en büyük ekonomisi olan ABD'nin toplam kamu borcu yıllık gayri safi yurt içi üretiminden fazladır.

İçinde yaşadığımız dönemde devletler borçlu olduğu gibi üretici firmalar ve tüketici hane halkı da, bireyleri de borçludur. Yani modern ekonomi anlayışını benimseyen birey, kurum ve devletler ürettiğinden fazla tüketme eğilimindedir. Bireyler, aileler ve firmalar borçlu bir hayat sürmektedir. Örneğin ABD'de yüksek öğretim yapan tüm gençler bankalardan borçlanmakta ve ömürlerinin önemli bir bölümünü eğitimlerini tamamlamak için aldıkları borcu bankaya geri ödeyerek geçirmektedirler.

Modern zamanlarda Avrupa merkezli inşa edilip Atlantik ötesine Amerika'ya ve oradan da yeniden Japonya ve Çin'e uzanan maddi uygarlığın bizi getirmiş olduğu liman yukarıda tartışıldı. 2020 yılının başından itibaren ortaya çıkan Covid-19 sürecinde herkes ve her kesim bu gidişatın doğru, sağlıklı ve tutarlı bir yol olmadığını dile getirdi. Haziran 2020 itibariyle ABD'de bir vatandaşın cadde ortasında tüm herkesin gözü önünde bir polislin ayakları altında nefessiz kalarak katledilmesi vicdan sahibi herkesi yaraladığı gibi ABD'de yüz binlerce insanın protestosuna sahne oldu. Modern Batı medeniyeti Asya'da, Afrika'da ve en son Amerika kıtasında maddi uygarlığını perçinlemek için hayata geçirdiği sözüm ona iktisadi hakimiyet araç ve yöntemleri tüm insanlığın hafızasında olmakla birlikte bu şekilde de her an bir polis şefinin vatandaşa karşı uygulamasında kendi ülkelerinde, her gün ölüm olarak da Ortadoğu başta olmak üzere dünyanın bir çok yerinde tezahür etmektedir. Yani modern batı medeniyetinin iktisadi zenginliğinde başka insan, toplum ve coğrafyaların kan, gözyaşı ve alın teri ortadadır. Sahip olduğu ile yetinmeyen, sürekli daha fazlasını isteyen modern insan ve toplum yapısı iktisadi ve sosyal alandaki dengeyi bozduğu gibi çevre ve doğayı da tehdit ediyor. Aşırı hırs ve doyumsuzluk bölgesel ve küresel düzeyde ülkeler arası çatışmaları artırıyor. Büyük ülkeler vekâlet savaşları yolunu tercih ederek küçük ülkeleri ve ekonomik ve sosyal yönden daha zayıf ve zor durumda olan ülkeleri daha da zor şartlara sürüklüyor. Fakir daha da fakirliğe fukaralığa mahkûm ediliyor. Zengin ülkelerdeki açgözlülük ve doyumsuzluk, iktisadi alandaki rekabeti ticaret savaşlarına kadar taşıyabiliyor. Büyük ekonomik güçler arasındaki bu savaşın bir tarafında Çin, diğer tarafında ABD yer alırken, Avrupa Birliği, Japonya, Rusya, Brezilya, Türkiye ve Hindistan gibi ülkeler de farklı düzeylerde bu gelişmelerden etkileniyor ve her bir ülke yeni tedbirler almak zorunda kalıyor. Bu medeniyetin adını Marx (1867), Toynbee (1957), Sorokin (1957) ve Braudel (1984) gibi batılı sosyal bilimciler "maddi uygarlık" olarak koymuş durumdadırlar. İnsanı bir

bütün olarak kuşatmaktan mahrum, özellikle de manevi alanı ihmal eden madde temelli çağdaş uygarlığın iktisadi ve sosyal alanda insanlığa faturası günden güne artıyor. Bu faturanın maliyeti değişik şekillerde ortaya çıkıp sadece haksızlığa uğrayanlarla kalmayıp haksızlığı gerçekleştirenler tarafından da belli bir bedelle ödeneceğinin en önemli işaretlerinden biri de 2020 yılı başlarında ortaya çıkan ve zengin fakir ayırımı yapmadan tüm insanlığı etkisi altına alan korona virüs (Covid-19) süreci oldu. Bu süreç önemli bir uyarıcı olarak değerlendirilebilir(di). Hâkim uygarlığın etkisi altındaki bu tasavvura dayalı kurulu iktisadi ve finansal sistemin ne kadar devam edeceği önemli bir soru ve sorundur. Ancak bu sürecin böyle devam etmeyeceği de aşikârdır.

Sonuç

Her medeniyetin bir insan, iktisat ve sistem tasavvuru vardır. Ektisi altında bulunduğumuz modern batı medeniyetinin insan tipi homo economicus (ekonomik adam), iktisat sistemi de kapitalizmdir. Birey olarak ekonomik adam tüm iktisadi faaliyetlerinde (üretim-tüketim-paylaşım) öncelikle kendi çıkarını düşünür. İslam medeniyetinin öngördüğü insan tipi ise altruist (diğerkâm) insan tipidir ki bu insan tüm ilişkilerinde ve iktisadi faaliyetlerinde öncelikle “kul hakkına” dikkat eder ve kimsenin hakkını hukukunu çiğnemenin üretme ve tüketme eylemine katılır ve sahip olduğu her türlü maddi imkanları emanet olarak kabul eder ve bunların kullanımı ve tasarrufundan bir gün hesap vereceğine inanarak çıkarından ziyade erdemli bir insan olarak davranır. Paylaşım ve bölüşüm konusunda da modern kapitalizmin insanı ile İslam insanı arasında çok ama çok önemli farklılıklar söz konusudur. En önemli fark da modern kapitalizmin temel aktörü olan birey “hep bana-hep bana” derken, İslam insanı “komşusu açken tok yatamayan” “dünyada biri üşürken ısınamayan” ve yeri geldiğinde “hemcinsini (kardeşi-ni) kendisi yerine tercih eden” insandır.

Son beş yüzyıllık dönemde dünyaya kendi çıkarlarına göre nizam verme iddiasıyla yola çıkan ve toplumları adım adım etkisi altına alan batı merkezli kapitalist uygarlığın ekonomi anlayışının ana aktörü olan “ekonomik adam” yaşadığımız gezegenin sosyal ve ekonomik dengesi yanında çevre ve doğal düzeni de zedelemiş durumdadır. Doyumsuz modern insan hemcinsleri yanında flora ve faunayı da ciddi olarak tehdit etmektedir. Son iki yüzyıllık sanayileşme ve endüstrileşme alanındaki gelişmeler bağlamında özellikle de yaşadığımız yüzyılda birlikte hayat sürdürdüğümüz hayvan türlerinin yarısı çevre kirliliği ve iklim değişikliğine bağlı olarak yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiş bulunmaktadır. Çevre kirliliği yanında su ve hava kirlenmiş, insanoglu

başta olmak üzere yeryüzündeki canlıların temiz hava soluma ve doğal-sağlıklı beslenme imkânlarındaki daralmalara bağlı birçok yeni hastalık türleri ortaya çıkmıştır. Bu sürdürülemez bir durumdur. 2020 yılında ortaya çıkan Covid-19 salgını bunun en önemli göstergelerinden biridir. Deyim yerindeyse içinde bulunduğumuz bu durum tüm insanlığa “artık hiç bir şeyin eskisi gibi olmayacağını ve her şeyi yeniden düşünmek gerektiğini” ortaya koymuştur.

Hiç şüphe yok insanlığı bu noktaya getiren modern batı uygarlığının ana aktörlerinin ekonomi anlayışı ve insan tasavvurdur. Üretici ve satıcıya sürekli olarak daha çok üreten ve daha çok kâr eden; tüketici ve alıcıya sürekli haz ve zevkini arttırmak için daha çok tüketen bir varlıktır. Bu uygarlığın ekonomi anlayışına göre insanın ihtiyaçları sınırsız, buna karşılık doğadaki kaynaklar sınırlıdır. Sınırlı kaynaklar karşısında bitmek tükenmek bilmeyen nefsi arzu ve isteklerinin peşinde koşan ve ihtiyaçlarında sınır tanımayan bir varlıkla karşı karşıya bulunuyoruz. Oysa nefsi istek ve arzular sınırsız, normal insan ihtiyaçları ise sınırlıdır.

Modern batı uygarlığının ekonomi anlayışına göre insan tüketici tarafında haz ve hız tutkunu olarak kısa zamanda daha üst düzeyde haz ve zevk yaşamak için mal ve hizmetlerden sürekli olarak daha çok tüketme amacıyla olduğu için sahip olduğu kaynaklardan sürekli daha fazlasını kullanma eğiliminde olduğu için gelirinden fazla harcama eğilimindedir. Bu eğilim insanı ürettiğinden fazla tüketme, dolayısıyla borçlanma sürecine sokar. Modern zamanlarda sınırsız arzu ve istekleri peşinde koşan ve sınır tanımayan insan parası olmasa da kaydi para mekanizmasına dayalı bir sistemle yine modern zamanlarda bu insanların ürettiği sistem tarafından kurulmuş bulunan konvansiyonel faizli bankalar tarafından kendisine verilen imkânlarla sürekli olarak gelirinden daha fazla mal ve hizmet tüketme imkânına kavuşturulmuştur. Üretici taraftaki ekonomik kurumların (firmaların) da sürekli olarak daha çok kâr elde etmek (maksimizasyon) için sahip oldukları kaynak ve imkanlardan çok daha fazlasını yine bankalardan temin ederek borçlanmaya dayalı sistemi sürekli olarak genişlettiklerini görüyoruz. Devletlerin durumu da bundan farklı değildir. Üretici ve satıcı sınırsız kâr peşinde koştuğu için sahip olduğu kaynaklardan daima daha fazlasına ulaşma eğilimindedir. Modern medeniyetin firmaları ve üreticileri gibi tüketici bireyleri ve hane halkı da borçludur. Birey ve firmalar gibi devletler de, hatta ekonomik olarak en gelişmiş ülkeler de ürettiğinden fazla tükettikleri için borçlu durumdadırlar. Sonuçta adeta dünyanın en zenginleri en çok borçlanan kişi, kurum ve devletleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Başkalarının sırtına yüklenen bedelle refah ve mutluluk ne kadar makul, ahlaki ve tutarlı olduğu konusu ister istemez gündeme gelmektedir.

Günümüz dünyasında daha fazla üretim ve büyüme gerçekleştirilmesine rağmen dünyanın zenginleri ile fakirleri arasındaki mesafe her geçen gün artmaktadır. Gelir dağılımı bozulmaktadır. Açlıktan ve çatışmalardan ölen insanların sayısı her geçen gün artmaktadır. Her ne kadar zenginler sahip oldukları maddi servetin ortaya çıkardığı manevi boşluklara bağlı olarak servetlerinden bir kısmını filantropi olarak nitelendirdikleri bir anlayışla paylaşmaya çalıştıklarını ifade etseler de ve bu konuda bazı çabalar göze çarpsa da bu sorunların azalmadan artması içinde yaşadığımız medeniyet ve iktisat anlayışının bir kez bu açıdan sorgulanmasını da gerekli kılmaktadır.

Bu kadar haz ve hız tutkunu olan insanın biraz durup sakin olmasını sağlayacak bir yol bulması gerekir. Durup düşünüp “bu gidiş nereye?” diye sormasının zamanı gelmiştir. Kuraklık, açlık, göçler, savaş vs.’nin temelinde bu anlayışla hareket eden, iktisat ve medeniyete yön veren bireyler gelmektedir. Bu birey ve hâkim medeniyetin sitemi olan modern kapitalizm kâinatla, çevreyle ve diğer varlıklarla barış ve huzur içinde yaşamayı tehdit ediyor. Batıda düşünen beyinler buna kapitalizmin çevre ile birlikte demokrasiyi ve toplumları da tehdit ettiğini ifade ediyorlar.

Oysa insan bencilce ve sadece kendi maddi çıkarını düşünerek hareket eden bir varlık değildir, olmamalıdır. İnsanı insan yapan tüm vasıfları ile birlikte bir bütün olarak dikkate alındığında, insanın aklı ve midesi yanında ruhu ve kalbi ile maddi ve manevi alanı dengede bulunması gereken bir varlık olduğu anlaşılacaktır. İnsan değer yargılarının, inançlarının, benimsediği dünya görüşünün, alışkanlıkların, geçmiş deneyimlerin, kültür ve geleneğin, sezgi, duyu ve duyularının, estetik ve sanat hislerinin eseri olan ve buna göre iktisadi karar sürecine katılan bir varlıktır. Dengeli bir hayatın sürdürülmesi için insanoğlunun gayretine bağlı bir faaliyet ve bunun ortalama tutumu iktisadi faaliyet olarak değerlendirilebilir. Hayat insan için sadece bir üretim ve tüketim döngüsünden ibaret bir serüven değildir. İnsan sadece iktisadi değil, sosyal ve ahlaki bir varlık, daha doğrusu kâinatın eşref-i mahlûkatı (gezegeni en şerefli varlığı)dır. Aslolan insanın kâinattaki asli konumunu, özgürlüğünü, özgünlüğünü ve özerkliğini koruyabilmesidir. İnsan için en üst değer ahlaktır. İnsan, fiziki yapısıyla birlikte söz söyleyebilen, estetik ve ahlâk sahibi olan bir varlıktır. Belki de insanı insan yapan en önemli özellik onun kişiliği, kimliği ve ahlâki erdemidir. Bu tür insanların oluşturduğu erdemli toplumlar da tarihte insani medeniyetleri inşa etmişlerdir.

Sadece tüketim ile mutlu, me’sut ve bahtiyar olacağını düşünen modern insanın bu düşünce sistematiğini gözden geçirmesinin zamanı gelmiş hatta

geçmektedir. Bu gidişle elli–yüz yıl sonra tüm dünya insanlığı çok farklı ama acı gerçeklerle karşılaşabilir. Tabiatıyla iktisadi alandaki kalkınma, büyüme ve gelişme devam edecektir. Ancak bu iktisadi süreçlerdeki devamlılık gelecek kuşaklara üretim ile tüketim arasında nimet külfet dengesinin esas olduğu paylaşımda adaletin ve fırsat eşitliğinin sağlandığı, yaşanılabilir ve temiz bir çevre bırakarak gerçekleşmelidir. İnsanlar üretimle tüketim arasında toplumsal dengeyi esas alan optimal bir dengeyi gözeterek iktisadi hayata bakmalı ve sürdürülebilir bir iktisadi gelişme üzerinde durulmalıdır. Sürdürülebilir büyüme, kalkınma ve gelişme, sürdürülebilir finans ve sürdürülebilir bir çevre herkesin ve her kesimin temel önceliği olmalıdır. Bu anlayışta temel amaç insanın sınırsız ihtiyaçlarını karşılamak için çevre ve doğayı tahrip etmek yerine insanın çevresindeki tüm varlıklarla uyum ve barış içinde her insanın “iyi” şartlarda hayat sürmesini temin etmek olmalıdır.

Oysa halen dünyadaki modern medeniyetin ekonomik sistemi olan kapitalizmin bu anlayış ve yaklaşımdan ne kadar uzak olduğu herkesin malumudur. İktisadi alan yanında insan fıtratı ve sağlığını tehdit eden alkol, uyuşturucu, fuhuş ve pornografi gibi (insanın can, mal, nesil, akıl ve din emniyetini) tehdit eden ahlâk dışı faaliyetlerine karşı birey ve toplumların kurumsal planda (sivil toplum ve devlet) işbirliği ve dayanışmaya ihtiyaç olduğu açıktır. Kapitalizmi ayakta tutan üretim ve tüketim kalıplarından uzak durmak, bunların dışında yer almak, olağan insani ve tabii üretim, tüketim ve paylaşma alanında bilincin geliştirilmesi önem kazanmaktadır.

Haksız ve spekülâtif kazançlara, silah sanayine yönelik, özellikle nükleer silahlar ve doğayı, tabiatı ve hatıratı tahrip eden silahlanmaya karşı tüm insanlığın ortak tavır alması gerekmektedir. Çevre tahribatı ve toplumun istismarına sebep olacak iktisadi büyüme ve gelişmeler konusunda duyarlılıkların artması gerekir. Ekonomik olarak zor durumda olan alt kesimleri gözetleyecek, üst kesimlerin hâsılatından pay ayırıp daha çok paylaşmayı gündeme getirecek merhamet anlayışına ihtiyaç vardır. Paylaşmanın bereketi fark edilebilirse, modern iktisat ve medeniyetin sorunlarına çözüm bulmak daha kolay olabilecektir. Bu çerçevede yardımlaşma ve dayanışma esaslı vakıf ve sosyal finans anlayışının gündeme gelmesi önem arz etmektedir. Bu sayede özel ve kamu sektörü yanında üçüncü sektör olan vakıf anlayışının da devreye girmesiyle belki de en çok ihtiyacımız olan yeni bir iktisat ve medeniyet tasavvuruna biraz da olsa yaklaşmış oluruz.

Sonuç olarak, önerimiz insanlık tarihindeki tüm tecrübe birikimlerinin ışığında yeni iktisat ve medeniyet tasavvurunda tüm insanlık âleminde aç, açık ve

muhtaç insan kalmamasını temin etmek ve tüm dünya ölçeğinde sömürü ile haksız kazancı ve kâinat ölçeğindeki tahribat ve kirliliği önlemek her bireyin önceliği olmalıdır. Ekolojik dengeyi muhafaza ederek her “insanı insanca yaşatırken” diğer tüm varlıklar için de emanet bilinci içinde “hayatın korunması ve sürdürülmesi” en öncelikli amaç olmalıdır. Modern iktisat ve medeniyetin ana aktörü olan bireyin benmerkezci anlayışla “her şey benim kontrolümde olmalı” yaklaşımı yerine başta “insan” olan her varlığı “insanca yaşatma” önceliği temelinde kâinatta var olan “tüm canlıların hayat hakkını koruyarak” sürdürülebilir, dengeli ve istikrarlı bir iktisat ve medeniyet anlayışını tüm dünyada hâkim kılmak için çalışmak omuzları üzerinde sorumlu baş taşıyan her bir insanın en önemli sorumluluğudur. Bu yolda çıkış yolu sunmaya ve bulmaya matuf tutarlı ve bütüncül çalışma yapacak olanlar için yaşadığımız modern iktisat ve medeniyetin sürekli “daha çok” ve “daha hızlı büyümek” ve “daha çok tüketmek” için yerküre üzerinde var olan kaynakları ve doğayı dilediğimiz kadar ve dilediğimiz gibi kullanmayı esas alan kökleri ve gerçeklikleriyle yüzleştikten sonra, insanı “eşref-i mahlûkat” olarak kabul eden ve tüm varlıkları emanet olarak kabul eden bu insanın merkezde bulunduğu kadim İslam medeniyeti ile modern zamanlardaki Osmanlı tecrübesinin keşfedilmesinin belki de işin en önemli ve öncelikli bir gereklilik olduğunu vurgulayarak bu tartışmaya şimdilik nokta koyulabilir. Ancak bu çalışmalarda doğuda–batıda, kuzeyde–güneyde akıl, ahlak ve vicdan sahibi olan herkesi ve her kesimi kuşatmak ve sürece dâhil etmek ekonomi ve medeniyet alanında tüm insanlık için daha güzel bir geleceğin inşa edilmesinde belirleyici olacaktır.

Kaynakça

- Amin, S. (2018a). *Avrupa-Merkezcilik, Bir İdeolojinin Eleştirisi* (Çev. M. Sert). İstanbul: Yordam Kitap.
- Amin, S. (2018b). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. (Çev. S. Lim). İstanbul: Yordam Kitap.
- Barkan, Ö. L. (1942). “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”. *Vakıflar Dergisi*. 2 / 279–304.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul.
- Bulut, M. (2019). (ed.) *Osmanlı Dönemi Rumeli Para Vakıfları*. 12 cilt. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları.
- Bulut, M. (2017). “Modern İktisat Finans Geleneği ve Osmanlılar”. *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi*. 2 / 1–19.
- Bulut, M. (2015). “İktisat ve Ahlak”. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 / 13–29.
- Bulut, M. (2012). “Osmanlı Ekonomi Politikasına Yeniden Bir Bakış” (*Reconsideration of the Ottoman Political Economy*) *BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 62 / 63–96.
- Bulut, M. (2011). “Gelişen Avrupa Genişleyen Osmanlı’dan Günümüze Dünya Ekonomisi’nde Değişen Dengeler ve Yeni Merkez”. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*. 1/ 13–29.

- Bulut, M. (2009). Reconsideration of Economic Views of a Classical Empire and a Nation State during the Mercantilist Ages". *American Journal of Economics and Sociology*. Cilt: 68, No. 3, 791-828.
- Benarjee, A. V. & Duflo, E. (2011). *Poor Economics, Rethinking poverty and the ways to end it*. New York.
- Benarjee, A. V. & Duflo, E. (2019). *Good Economics for Hard Times*. New York.
- Braudel, F. (1984). *Civilisation and Capitalism, 15th –18th Century*. (Çev.: S. Reynolds). 3 cilt. William Collins. New York.
- Braudel, F. (1984). (1996), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip*. (Çev. S. Reynolds). University of California Press.
- Bruin, C. (1728). *Voyage au Levant*. Paris.
- Casale, G. (2010). *The Ottoman Age of Exploration*. Oxford: Oxford University Press.
- Cevdet Paşa (1877/2019). *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye*. (Haz. Y. Güçlü). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Chaudhury, K. N. (1990). *Asia before Europe, Economy and Civilisation of the Indian Ocean from rise of Islam to 1750*. New York: Cambridge University Press.
- Clark, G. (2013). *Fukarahı Veda, Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi*. (Çev. E. Demircioğlu), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Curtin, P. D. (2008). *Dünya Tarihinde Kültürlerarası Ticaret*. (Çev. Ş. Bıyıklı), İstanbul: Küre Yayınları.
- Diamond, J. (2014). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. Ankara: Tübitak Yayınları.
- Farabi (2011). *İdeal Devlet (El-Medinetü'l Fâzıla)*. (Çev. A. Arslan). İstanbul: Divan Kitap.
- Frank, A.G. (1998). *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley: University of California Press.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and Freedom*. University of Chicago Press.
- Fukuyama, F. (1989). "The End of History?" *The National Interest*. Summer 1989. 1-18.
- Galbraith, J. K. (1956). *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power*. Houghton Mifflin.
- Gazali, M. (2017). *İhyau Ulumi'd-Din*. 4 Cilt. (Çev. A. Serdaroğlu). İstanbul.
- Genç, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Goody, J. (1976). *Production and Reproduction*. Cambridge University Press.
- Hayek, F. A. (1944 / 2001). *Road to Serfdom*. New York.
- İbn Haldun (1406 / 2018). *Mukaddime*. 2 cilt. (Haz. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İnalçık, H. (1997). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- Kallek, C. (2015). *Sosyal Servet, İslamda Yönetim-Piyasa İlişkisi*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Karakoç, S. (1978). *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü*. İstanbul.
- Keynes, J. M. (1936 / 2016). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Dryden Press.
- Kuhn, T. (1996). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.
- Kınalızade Ali Efendi (1243 / 1833). *Ahlâk-ı Alâi*, Bulak. 1248 / 1833.
- Malthus, T. (1803). *An Essay on the Principal of Population*. Cambridge University Press.
- Marshall, A. (1902). *The Principles of Economy*. Cambridge University Press.
- Marks, K. (1867 / 2000). *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*. 3 cilt. İstanbul: Sol Yayınları.

- Marks, R. B. (2007). *The Origins of the Modern World, A Global and Ecological Narrative from the Fifteenth to the Twenty-first Century*. Newyork.
- Meriç, C. (2015). *Umrandan Uygarlığa*. İletişim Yayınları İstanbul.
- Meriç, C. (2019). *Kültürden İrfana İstanbul: İletişim Yayınları*.
- Özel, İ. (1998). *Üç Mesele: Teknik, Medeniyet, Yabancılaşma*. İstanbul.
- Özel, İ. (2009). *Taşları Yemek Yasak*, İstanbul: Şule Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Pikety, T. (2013). *Yirmibirinci yüzyılda Kapital*. (Çev. H. Koçak). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Pirenne, H. (1954). *Mohammed and Charlemagne: A History of Europe*. G. Allenand Unwin.
- Pomeranz, K. (2000). *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton University Press.
- Polanyi, K. (1957 / 2007). *The Great Transformation, the Political and Economic Origins of Our Time*. Newyork.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*. Vermont.
- Sachs, J.D. (2011). *The Prize of Civilization*. Newyork.
- Said, E. (1978 / 1988). *Ortanyalizm*. (Çev. N. Özel). İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Schumpeter, J. (1947 / 2015). *Capitalism, Socialism and Demorcrac*. Routledge.
- Schumpeter, J. (1976). *History of Economic Analysis*. Oxford: Oxford University Press..
- Sen, A. (1984). *Resources, Values, and Development*. Harvard University Press.
- Sen, A. (1991). *On Ethics and Economics*. Wiley. Newyork.
- Sezgin, F. (2015). *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*. İstanbul.
- Smith, A. (1776/2003). *An Inquiryin to the Nature and Causes of the Wealth of Nation*. Bantam Dell, New York.
- Sombart, W. (1911 / 2001). *The Jew sand Modern Capitalism*. New York.
- Sombart, W. (1913 / 2017). *Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı*, İstanbul: Doğu Bayı Yayınları.
- Sorokin, P.A. (1957). *Social and Cultural Dynamics*. New Jersey.
- Spengler, O. (1965). *The Decline of the West*. Oxford University Press.
- Tabakoğlu, A. (1994). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2012). *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Toynbee, A. (1957). *A Study of History*. Oxford University Press.
- Turner, B. S. (1994). *Orientalism, Postmodernis mand Globalism*. Routledge. Newyork.
- Ülgener, S. (2006). *Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Van Zanden, J. L. (1993). *The Rise and Decline of Holland's Economy: Merchant Capitalis mand the Labour Market*. Manchester University Press.
- Van der Woude, A. & De Vries, J. (1997). *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*. Cambridge: California University Pres.
- Veblen, T. (1912). *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institution*. Macmillan.
- Wallerstein, I. (1974 / 1984). *The Modern World-System*. 3 cilt. New York.
- Weber, M. (1905 / 2010). *The Protestant Ethicand the Spirit of Capitalism*.
- Wolf, E. R. (1982). *Europe and the People Without History*. University of California.